

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઉંચામાં ઉંચું સાહિત્ય”

સ્વરૂપ વિચાર

લેખક :

પતરામ જમનાધર મહેતા

ત્રિલોકી આર્થિકાલંકારી પ્રેસ
અસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬. બદ પાને અમદાવાદ અને કાલ્યાણેવી રોડ મુંબઈ-૭

દસ આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત જ્ઞાન-વિજ્ઞાન મંત્રાલય]

અનુક્રમાંક ૨૫૭૮૮

તારીખ ૦-૧૦-૦

ગ્રંથનામ સ્વપ્રકાશિત

વર્ગીકરણ ;

“સત્યું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

સ્વરૂપ વિચાર

લેખક :

દલપતરામ જગન્નાથ મહેતા

મિહિરુ આખંડાનંદની પ્રસ્તાવી
સત્યું સાહિત્ય વર્ષિકા અર્વાલભ

૬. બદ પાઝે અમદાવાદ અને ગાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૩

દસ આના

સંવત : ૨૦૦૨

પ્રત : ૩૫૦૦

બીજી આવૃત્તિ

ત્રિધાસ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગ્રંથાલય કોપીરાઈટ મંગલ
૨૦૦૨

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનહાસ કં. ઠક્કર,
સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

નિવેદન

આ પુસ્તકમાં ગુરુ-શિષ્યના સરળ સંવાદરૂપે શ્રીમદ્ ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી આખ્યાયિકાઓ લઈ, અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; શરીર અને અંતઃકરણથી પર થઈ સાક્ષીભાવ વ્યવહારમાં ધીમેધીમે કેળવાય, એ હેતુથી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. લેખકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ વાચન પાછળ વિચાર, મનન અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે વાણી-વર્તનની એકતા, શુદ્ધ હૃદય, સત્ય વાચા તથા સત્ય વર્તન ઉપરાંત સમાનતા અને રાગ-દ્વેષનો અભાવ વગેરે હશે, તો જ પરમાત્મ-તત્ત્વની ઝાંખી થશે. વાચકને આવો સરળ ભાવ કેળવવામાં આ પુસ્તક મદદરૂપ થશે, એવી આશા છે.

આની પહેલી આવૃત્તિ લેખક તરફથી ‘સ્વરૂપ દર્શન’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આ બીજી આવૃત્તિ ‘સ્વરૂપ વિચાર’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ ફેરફાર તેમ જ પુસ્તકમાં પણ કેટલાક જરૂરી સુધારા લેખકની અનુમતિથી કરવામાં આવ્યા છે.

લેખક મદાશયે આ પુસ્તક સંસ્થાને નિષ્કામ ભાવે છાપવાની રજા આપી છે, તે માટે તેમનો અહીં આભાર માનવામાં આવે છે.

વેદાંતને સમજાવતાં ઘણાં પુસ્તકો* સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થયાં છે; આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી એમાં એક ઉપયોગી પુસ્તકનો ઉમેરો થશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

સુંબઈ, } ‘સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૨૫-૨-૪૬ } મનુ સુભેદાર (પ્રમુખ)

* તે પૈકી કેટલાંકની યાદી આ પછીના પાન ૮ તથા ૯૮ ઉપર આપી છે.

લેખકનું નિવેદન

(પહેલી આવૃત્તિમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે)

પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ પુસ્તકના વિષયની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવા માટે છે; આ પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવેલા વિષયની ખીજા કોઈ સાધનદ્વારા સમાલોચના કરવી મુશ્કેલ છે; કેમ કે જે પોતે જ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેનું ખીજા સાધનવડે નિરૂપણ કેવી રીતે કરી શકાય ? આજિયો સૂર્યનું નિરૂપણ કેવી રીતે કરી શકે ?

સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન શક્ય હોય, તો આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ શક્ય હોય. વેદ પણ નેતિ નેતિ કહીને અટકી જાય છે અને યતોવાચોનિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્-જ્યાંથી મનસહિત વાચ્યા પણ પાછી ફરે છે, ત્યાં તેનું યથાર્થ નિરૂપણ કરનાર હોય જ કોણ ?

આ પુસ્તક જે કાંઈ લૂલી-લંગડી ભાષામાં લખી શકાયું છે, તે પરમાત્મતત્ત્વની થોડી કૃપાનું પરિણામ છે. દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને વિચાર-શીલ માણસો ધારે તો વ્યવહારમાં પણ પ્રભુપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરમાત્મતત્ત્વ સચરાચર જગતમાં વિલસી રહેલું છે અને તે જીવ-પ્રાણીમાત્રને વિષે પણ રહેલું છે; એટલે શરીરરૂપી પરિમિત તત્ત્વમાં એ અપરિમિતતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું હોઈ તે જગતને તેમ જ જગતના જીવોને વિશુદ્ધ માર્ગે પ્રયાણ કરવા પ્રેરે છે. પરંતુ તે પ્રેરણાની અવગણના કરવાથી-તેની વિરુદ્ધ ચાલવાથી પ્રાણી માત્રને શિક્ષા પણ એ જ પરમાત્મતત્ત્વથી સહન કરવી પડે છે. બાળક, વિદ્યાર્થી કે યુનેઆરને તેના વિરોધી વર્તન માટે હિતસ્વી તરીકે માખાપ, શિક્ષક કે કાયદો શિક્ષા કરે છે; તેવી રીતે જ કુદરત એટલે પરમાત્મતત્ત્વ પણ માણસના હિત માટે જ તેને શિક્ષા કરે છે. અજ્ઞાની માણસ આ

રીતે થતી શિક્ષાને દુઃખ માને છે અને તે માટે પ્રભુને દોષ પણ દે છે. એ શિક્ષામાં જ પોતાનું ખરું હિત સમાયેલું છે એમ સમજીને એ શિક્ષા કરનારને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરે તથા શું કારણથી શિક્ષા સહન કરવી પડે છે તે કારણ શોધે, તો જરૂર તેને શિક્ષા કરનાર પરમાત્મ-તત્ત્વની ઝાંખી થાય તેમ જ તેના વડે જગતનો માયાવી મિથ્યા વંટોળ એસી જાય, ચિત્તવૃત્તિ ઉપરામ પામે અને શરીર તેનું પ્રારબ્ધ ભોગવતું હોય છતાં જીવનમાં તેને આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાય. આવી શિક્ષાના પરિણામ લેખે જ આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ છે.

આ લખનાર પોતે વિદ્વાન નથી, વિદ્વાન ગણાવાનો તેને લેશ પણ અભખરો નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રી શિવપુરાણ, મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ, પંચદશી, પંચીકરણ તથા ઉપનિષદો વગેરેના અભ્યાસ અને મનનદ્વારા હૃદયોદ્ધારને સંકલિત કરી ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે આ પુસ્તક લખ્યું છે; એટલે સ્વાભાવિક છે, કે વિદ્વાન-સુસ્ત્ર વાચકોને આમાં કશું નવું લાગશે નહિ. આવો મહાન ગહન તેમ જ વિશાળ વિષય વધારે લોકભોજ્ય અને અને ઓછા અક્ષરજ્ઞાનવાળી જનતા પણ સહેજે સમજી અમલમાં મૂકી શકે, એ માટે બની શકે તેટલી સાદી-સહેલી શૈલીમાં આ પુસ્તક લખવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરેલ છે.

આમાં આપેલા વિચારો છેવટના અને પ્રમાણભૂત છે એમ ન કહી શકું, તેમ સર્વામાન્ય અને સર્વગ્રાહ્ય હોય એમ ન પણ અને. પરંતુ આર્યાવર્તમાં વસતી, આર્યસંસ્કૃતિ ધરાવતી, તથા ધર્મ અને પ્રભુમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખતી હિંદુજનતાની માન્યતાનો મોટો અને પ્રમાણભૂત ભાગ જે અભિપ્રાય ધરાવે છે, તેને અનુલક્ષીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનું સાહસ કરેલ છે.

અહિંસક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા આર્યાવર્તમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સહવાસથી પ્રવેશી ગયેલ જડવાદ અને અર્થવાદને અલિપ્ત કરવા માટે આર્ય જનસમાજમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પ્રચાર બહુ

મોટા પ્રમાણમાં કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય કોટિનાં માનવોમાં પણ અહિંસા, પવિત્રતા, પરોપકાર, કરુણા, સત્ય, સાત્વિકતા, સંયમ અને સાદાઈ આવે તથા વિશ્વબંધુત્વમાં વધારો થવા પામે, તેમ જ તે વડે આંતરિક શુદ્ધિ પણ વિશેષ થતાં તેને લીધે સામાજિક જીવન પણ સર્વ પ્રકારે ઉન્નત થઈ શકે અને તેથી ક્રમે કરી શારીરિક તેમ જ માનસિક સુક્તિના દ્વાર સમાન સ્વરૂપ વિચારના અધિકારી થઈ શકાય. સ્વરૂપ વિચારના અમોઘ આનંદ પાસે અર્થવાદ તેમ જ જડવાદને અનુસરેલાં માયિક સુખસાધનો તુચ્છ તથા મિથ્યા લાગે.

વાચકવર્ગને એક નમ્ર વિનંતિ કરવાની છે. કેવળ શોખ ખાતર અમર વખત પસાર કરવાના સાધન અર્થે આવાં પુસ્તકોના વાચનથી પ્રભુપદ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; પણ વાચન પાછળ વિચાર-મનન અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે વાણી-વર્તનની એકતા, શુદ્ધ હૃદય, સત્ય વાચ્યા તથા સત્ય વર્તન ઉપરાંત સમાનતા અને રાગદ્વેષનો અભાવ વગેરે હશે, તો જ પરમાત્મતત્ત્વની ઝાંખી થશે. માટે જેમ અને તેમ દૈવી ગુણો પ્રાપ્ત કરી અને આસુરી ગુણો અળગા કરી આ પુસ્તકનું જે અનેક પુનરાવર્તનપૂર્વક વાચન થશે, તો જરૂર સ્વરૂપદર્શનના અધિકારી થવાશે; અને તેમ થશે, તો મારે હાથે થયેલી આ યત્કિંચિત્ત સેવા સદ્ગણ થયાનો હું સંતોષ માનીશ.

આ આત્મનિરૂપણના અભેદ વિષયને જુદાં જુદાં પ્રકરણો પાડી ભાગ પાડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નથી; અને તેથી આખા ય પુસ્તકની વસ્તુ-સંકલના જળવાઈ રહે એ રીતે વેદાંતનો વિષય યથાશક્તિ-મતિ સળંગ રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે.

હુણસાવાડ-સ્વામીનું ડહેલું,
(દરિયાપુર) અમદાવાદ
વિજયાદશમી-૧૯૯૬

દલપતરામ જગન્નાથ મહેતા
ના જયસચ્ચિદાનંદ

શુદ્ધિ પત્ર

પાનું	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૨૩	આટલી	આપેલી
૧૨	૭	કહેતા	કહેતાં
૧૪	૨૨	ચતાથી	ચિંતાથી
૨૧	૧૩	શરીમાં	શરીરમાં
૨૨	૧૨	ધારણુ	ધારણા
૨૪	૨૦	નાશંક્ય	માશંક્ય
૩૧	૨૩	લ્યેવં	લ્યેવં
૩૨	૫	સંત	સાધક—
૩૨	૨૧	નામરૂપાણિ	નામરૂપાણિ
૩૯	૫	દેહોત્પત્તિશ્ચ	દેહોત્પત્તિશ્ચ
૪૩	૬	મિથ્યા,	મિથ્યા
૪૫	૨૨	ધામસુ	ધામસુ
૪૯	૧૬	નુ	ન
૬૧	૧૩	દ્રવ્ય	દશ્ય
૬૧	૧૮	શ્રોત્ય	શ્રોત્ર
૬૩	૧૬	તમે।	તમે
૭૪	૩	જ્ઞાનફલયા ક્રિતા	જ્ઞાનફલયાક્રતા:
૭૯	૫	વાપરેલી	વાપરેલી છે,
૮૧	૬	સર્પ	સર્પ
૮૩	૫	૫૦ ૫૦	૩૦ ૫૦ ૫૦

યોગ અને વેદાંતના ગ્રંથો

વિવેકચૂડામણિ : મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ૦-૧૨

અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપી અત્યંત આનંદ આપનારી શ્રીમત્
શંકરાચાર્યની પરમ શાંતિ તેમજ ઉત્તમ વાણી

પાન ૧૬૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૦-૨

એકાદશ ઉપનિષદો : મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ૨-૮

હજારો વર્ષથી ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક મૂડી સમા
ઉપનિષદો પૈકીનાં ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય,
તૈત્તિરીય, ઐતરેય, શ્વેતાશ્વતર, કેવલ્ય અને છાંદોગ્ય
એ ૧૧ ઉપનિષદોનું સરળ ભાષાંતર છે.

પાન ૪૫૨ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦

બૃહદારણ્યક ને બીજાં ૧૦૦ ઉપનિષદો :

આ ગ્રંથમાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું મૂળ શ્લોકો તથા
સરળ ભાષાંતર આપ્યું છે. એ ઉપરાંત બીજાં પ્રકીર્ણ ૧૦૦
ઉપનિષદો આપેલાં છે, જેમાંનાં ૨૪ ઉપનિષદો મૂળ શ્લોકો
સાથે આપ્યાં છે.

(છપાય છે.)

પાતંજલ યોગસૂત્ર : મૂળ શ્લોકો અર્થ સાથે ૧-૦

ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો સ્વામી વિવેકાનંદજીની
સરળ ને ભાવવાહી ટીકા સાથે

પાન ૧૯૨ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

જ્ઞાનયોગ : સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો ૦-૧૨

જેમાં આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ,
યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થયેલ છે.

પાન ૨૩૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ : કાલખાદેવી, મુંબઈ-૨

ॐ तत्सत्

ॐ पूर्णમદ: पूर्णમિદં पूर्ણત્વિર્ણમુદચ્ચતે ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

સ્વરૂપ વિચાર

એક બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા સ્વેચ્છાએ વિચરી રહ્યા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એક સુંદર શહેરમાં જઈ ચડ્યા. તે શહેરના સુંદર રસ્તાઓ ઉપર તે વિચરતા હતા. એવામાં અકસ્માત તે શહેરના રાજાની ગાડી મહાત્માને સામી મળી. ગાડીમાં બેઠેલ રાજાએ મહાત્માને જોઈ નમસ્કાર કર્યો ને પૂછ્યું, કે ‘મહારાજ! આવા સખત તાપમાં આપ બુદ્ધા પગે ક્યાં પધારો છો?’

મહાત્મા—રાજાજી! જ્યાં પ્રારબ્ધ લઈ જશે, ત્યાં જઈશ.

રાજા—મહારાજ! જેઠ માસના આ પ્રખર તાપમાં આપના કોમળ શરીરથી સુસાફરીમાં કષ્ટ પડશે. વળી, ટૂંક વખતમાં ગુરુપૂર્ણિમા બાદ ચાતુર્માસ શરૂ થશે; માટે દયા કરી આપ અહીં જ રોકાઈ ચાતુર્માસ ગુજરી મને આપની સેવાને લાલ આપશો, તો હું કૃતાર્થ થઈશ.

મહાત્મા—રાજાજી! તમારી ખુશી હું તો પ્રારબ્ધવશ છું. એટલે મારે અહીં રહેવામાં કાંઈ હરકત નથી. પરંતુ મારો ખર્ચો વધારે આવે છે.

રાજા—મહારાજ! આપનું ખર્ચ જે કાંઈ હશે, તે પરમાત્મા પૂરું પાડશે. આપને જે ખર્ચની જરૂર પડે તે જણાવવા કૃપા કરશો, તો તે સુજબ બંદોબસ્ત થઈ શકશે. તે સિવાય આપના માટે રહેવાને આશ્રમ, સેવા કરવાને સેવક વગેરેની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવશે.

મહાત્મા—રાજાજી! તમે મૃત્યુલોકના રાજા છો; છતાં તમારી શુદ્ધ બુદ્ધિ અને સેવાપરાયણતા જોઈને હું ખુશી થયો છું. તમારા આગ્રહથી હું અહીં રોકાઈ જઈશ. મારા એક આખા દિવસનો ખર્ચ પચીસ રૂપિયા થાય છે.

‘બહુ સારું, મહારાજ!’ એમ કહી રાજાએ પોતાના એક માણસની સાથે મહારાજને માટે ઉતારો નિયત કરી ત્યાં મોકલી આપ્યા; અને દરબારમાં જઈ બીજા માણસને મહારાજની સેવામાં રહેવા માટેની ગોઠવણ કરી તથા પોતાના ખજાનચીને બોલાવી હુમેશાં પચીસ રૂપિયા મહારાજશ્રીના ઉપયોગાર્થે આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી રાજા પોતે રાજદરબારમાં પોતાના કામમાં પ્રવર્તી થયો.

મહારાજની સેવામાં નિયત થયેલો સેવક હુમેશાં હરેક પ્રકારની મહારાજશ્રીની સેવામાં પરાયણ રહી રાજાના હુકમ મુજબ ખજાનામાંથી પચીસ રૂપિયા લાવી મહારાજશ્રી પાસે રજૂ કરે અને તે પચીસ રૂપિયા લઈ ગાંધીને ત્યાંથી મહારાજશ્રીએ કરી આપેલ યાદી મુજબ ચીજો લાવી મહારાજને આપે. કેસર, કસ્તૂરી, અંબર વગેરે પદાર્થો મહારાજની યાદી પ્રમાણે લાવેલ હોય, તેના હુમેશાં મહારાજશ્રી ફક્ત બે લાડુ બનાવે, તેમાંથી માત્ર થોડી પ્રસાદી સેવકને આપી બીજાં પોતે જમી જાય. આ ક્રમ હુમેશાં ચાલવા લાગ્યો.

મહારાજશ્રી હુમેશાં જે થોડી પ્રસાદી સેવકને આપે, તેનાથી તેને અતિ કામવાસના ઉત્પન્ન થવા લાગી; અને પરિણામે તે અજ્ઞાની માણસ વિષયાંધ થયો. તે સાથે તેને એવો પણ વિચાર ઉદ્ભવ્યો, કે ‘મહારાજ મને ફક્ત થોડી જ પ્રસાદી આપે છે છતાં મને અનહદ કામ પેદા થઈ વિષય લોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે; તો પછી મહારાજ પોતે તો આખા બે લાડુ ખાઈ જાય છે તેનાથી

તેમને કેટલો કામ ઉત્પન્ન થતો હશે ? મારે તો સ્ત્રી છે; પરંતુ મહારાજ વિષય ભોગવ્યા સિવાય કેમ રહી શકતા હશે ?’

તેના મનમાં આવેલો આ વિચાર મહારાજશ્રી પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી જાણી ગયા.

દિવસ અને રાત્રિના આવાગમન સાથે ચાતુર્માસનો કાળ પણ વ્યતીત થતાં ફક્ત થોડા દિવસો બાકી રહ્યા. એ વખતે એક દિવસ મહારાજશ્રીએ વિચાર કર્યો, કે ‘આ માણસે મારી ચાર માસ પર્યાંત સેવા ઉઠાવી છે, અહીંનો રાજ સન્મન છે અને મહાત્મા પુરુષોના સેવનથી તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલો છે એટલે તે પોતે સ્વરૂપને જાણી ચૂક્યો છે; પરંતુ આ માણસ જિજ્ઞાસુ અજ્ઞાન છે, વિષયાંધ છે, સંસારમાં સુખ માનનાર છે, તેને પોતાના સ્વરૂપનું જરા પણ જ્ઞાન નથી. આવા અજ્ઞાની જીવનું રૂડું કરવું એ જ મારા જેવા સાધુનું કર્તવ્ય છે. ખરું કહ્યું છે, કે ‘પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ’ તેથી આ માણસે કરેલી મારી સેવાનું ફળ અફળ ન થવું જોઈએ. તેને યોગ્ય બદલો અવશ્ય મળવો જોઈએ. આર્થિક બદલાથી તેનું શ્રેય સાધી શકાશે નહિ; તેમ જ મારી પાસે તેને આપવા દ્રવ્ય પણ નથી. સાધુ પુરુષની સેવાનો બદલો દ્રવ્યના ક્ષણિક સુખથી ન હોવો જોઈએ; પરંતુ તેને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવીને તેની સેવાનું ફળ આપવું જોઈએ’ એમ વિચાર કરી એક દિવસ, હમેશના કેમ પ્રમાણે બનાવેલ બે લાડુમાંથી એક આખો લાડુ તે સેવકને આપીને કહ્યું, કે ‘પ્રસાદી ખાઈ જા.’ આજ્ઞા પ્રમાણે સેવક આટલી ખાઈ ગયો; અને મહારાજ પણ જમી રહ્યા. બાદ સેવકને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા, કે ‘જે, લાઈ ! હવે થોડા દિવસમાં મારા ચાર માસ પૂરા થઈ જશે; એટલે હું અહીંથી

કોઈ બીજા સ્થળે ચાલ્યો જવાનો. તારા રાજના ધનની અને તારી શારીરિક સેવાથી હું ખુશ થયો છું. ઈશ્વર તમારું બંનેનું ભલું કરશે..... પરંતુ એક બાબત કહેતાં મને સંકેત થાય છે. તું સંસારી માણસ હોવાથી તને તે બાણીને અફસોસ થશે; પણ હું મારી ફરજ સમજીને કહું છું, કે તારું મરણ આવતી કાલે બપોરના બાર વાગ્યે થશે એવું હું અત્યારે જોઈ શકું છું.’

મહારાજશ્રીએ આટલું કહેતા તો સેવકને વજનના પ્રહાર જેટલો જખરો આઘાત થયો. મહાન અફસોસમાં તે ગરકાવ થઈ ગયો. શૂન્ય હૃદયે તે માંડ માંડ ઘેર પહોંચ્યો. હમેશ કરતાં આજે તેનું મુખ મ્હાન જણાતું હતું. તેના શરીરમાં જરા પણ ચૈતન્ય નહોતું. તેના ઉપર શોકની છાયા પ્રસરી રહેલી દેખાતી હતી. હમેશની જેમ તેને આજે વિષયભોગની લાલસા હોવાનું લાગતું નહોતું. તેને અત્યારે તો મરવાની ચિંતા ચોંટી પડી હતી. જ્યાં નજર કરે, ત્યાં મૃત્યુ દેખાવા લાગ્યું, ‘ભીંત પડશે ને હું ચગદાઈ મરીશ? કે છાપરું તૂટી પડશે ને હું દટાઈ મરીશ? કે વીજળી પડશે ને હું બળી મરીશ? અથવા સપ્ કરડશે ને હું મરી જઈશ?’ આવા અનેક તરંગો તેના મનમાં એક પછી એક ઉભરાતા હતા. પોતાની સ્ત્રીના બોલાવા કે પૂછવા છતાં તે આજે નથી બોલતો, કે નથી કામ-ભોગની ઈચ્છા કરતો. એકાએક આવી દશા થઈ જવાથી તેની સ્ત્રીએ અનેક વીનવણીઓ કરી જોઈ છતાં ય તે કંઈ જવાબ પણ આપી શકતો નથી. ‘મહારાજશ્રી લગ્યા છે? સેવામાં કંઈ ભૂલ થતાં રાજ તરફથી ઠપકો મળ્યો છે? કે શરીરમાં કંઈ પીડા લપડી છે? શું છે? તમે મને નહિ કહો, તો કહેશો કેાને? વાસ્તે જે હોય તે કહો.’ આ પ્રમાણે તેની સ્ત્રીએ બહુવિધ સમજાવીને પૂછતાં તે બોલ્યો, કે ‘મહારાજશ્રીની સેવામાં

કાંઈ ભૂલ થઈ નથી; તેમ રાજ તરફથી પણ મને કાંઈ ઠપકો મળ્યો નથી. મારી સેવાથી મહારાજશ્રી તો ઊલટા બહુ ખુશી થયા છે; અને થોડા દિવસ પછી અહીંથી બીજે સ્થળે જવાના છે. હમેશાં તો મને ફક્ત પ્રસાદી તરીકે થોડો ભૂકો જ આપતા હતા; પરંતુ આજે તેમણે ખુશી થઈને આખો લાડુ આપ્યો હતો....પણ હું ઘેર આવવા તૈયાર થયો તે વખતે મહારાજશ્રીએ મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું, કે ‘દેખ, ભાઈ, મારા જોવામાં એમ આવે છે, કે તું કાલે બપોરના બાર વાગે મરી જઈશ’. ‘કાલ બપોરે બાર વાગે તારું મોત આવશે’ આમ તેમણે મને કહ્યું છે તેથી મને કોઈ ઠેકાણે ચેન પડતું નથી—ક્યાંય સારું લાગતું નથી. હું કાલે મરી જઈશ, એ જ ભીતિમાં સઘળું શૂન્યકાર લાગે છે.’ આમ સાંભળતાં તેની સ્ત્રી પણ ખૂબ ઉદાસ થઈ ગઈ; તે પણ તેની સાથે કડપાંત કરવા મંડી પડી. આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ તેઓ બંનેએ શોકમાં મુસ્કેલીથી પસાર કરી. વિષયભોગની ઈચ્છા તો ન થઈ પણ ખુશીથી વાતચીત પણ એકેયથી થઈ શકી નહિ. એવી જ દશામાં સવાર થયું. જેમ જેમ બાર વાગવાનો વખત નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તેના દુઃખમાં વધારો થતો ગયો. તેની જ્યાં જ્યાં નજર નીચ, ત્યાં તે મૃત્યુને જ જોવા લાગ્યો. છેવટે બાર વાગ્યા, પરંતુ મૃત્યુ આવ્યું નહિ. તેથી તેનો શ્વાસ હેઠે બેઠો. ચોર ચોરીઘૂપીથી આવે તેમ ગલીખૂંચીએથી મહારાજ પાસે ગયો અને તરત દંડવત્ નમસ્કાર કરી પગમાં પડ્યો.

મહારાજશ્રીએ આશીર્વાદ આપ્યો અને પૂછ્યું: ‘કેમ, ભાઈ, હજી તું જીવતો છે? મરી નથી ગયો?’

‘ના મહારાજ, આપની કૃપાથી હજી સુધી તો મોત આવ્યું નથી’ સેવકે જવાબ આપ્યો.

‘એમ ! મોત ન આવ્યું ? ઠીક થયું; પણ કહે જોઈએ, કે તું અહીંથી ગયા પછી શું શું બની ગયું ?’ મહારાજે પૂછ્યું.

સાધક—મહારાજ, આપે જ્યારથી મને થોડી થોડી પ્રસાદી આપવી શરૂ કરી, ત્યારથી મને કામેચ્છા બહુ વધી હતી; પરંતુ ગઈ કાલે આપે કહ્યું, કે ‘આવતી કાલે તારું મૃત્યુ છે’ ત્યારથી મારા પગ ભાંગી ગયા હતા. આખી રાત્રિ મને જરા પણ સ્નેહ પડ્યું નહિ. મારી સ્ત્રીને વાત કરતાં તે પણ મારા મૃત્યુની વાત સાંભળી વિકળ થઈ ગઈ; અને અમે બંનેએ કડપાંત કરતાં જ મહામુશ્કેલીથી રાત્રિ પસાર કરી. જ્યાં જ્યાં નજર જાય, ત્યાં ત્યાં મૃત્યુ દેખાય. આવી જ ભીતિમાં અત્યાર સુધીનો વખત કાઢ્યો છે. વિષયવાંછનાથી હું કામી થઈ ગયો હતો એમ કહેતાં તો સંકેત જરૂર થાય છે; પણ આપની પાસે તો દીનતાપૂર્વક ક્ષમાચામના સહિત સ્પષ્ટ અને સત્ય કહું છું. મને એવો પણ વિચાર આવેલો ખરો, કે આટલી થોડી પ્રસાદીથી મને આટલો કામ ઉત્પન્ન થાય છે, તો મહારાજશ્રી બે લાડુ દરરોજ ખાય છે, તે શી રીતે વિરક્ત રહી શકતા હશે ? પરંતુ જ્યારથી આપે મારા મૃત્યુની વાત કરી ત્યારથી મારું ચૈતન્ય માત્ર હરાઈ ગયું અને હું મૃતપ્રાય થઈ ગયો હતો. મૃત્યુના ભયથી ગઈ કાલે મારી આવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી.

સંત—જો, હું બે લાડુ ખાઉં છું, પરંતુ હું મૃત્યુને સતત સામે રાખું છું; તેથી કામરૂપી ઉપાધિ મને નડતી નથી. જેવી રીતે તારો કામ મૃત્યુની ચતાથી નાશ થઈ ગયો, તેવી રીતે હું મૃત્યુને હમેશાં મારી નજર સામે રાખું છું; અને સતત એમ જોઉં છું, કે હમણાં મોત આવશે.

સાધક—મહારાજ ! તો પછી મૃત્યુના ભય થકી આપનાં જીવ-મન કેમ વિકળ થતાં નથી ? અને મારું મન એટલું

બધું કેમ લયલીત થઈ ગયું હશે ? આપની ભાષા હું બરાબર સમજી શકતો નથી; તેથી હું સમજી શકું તેવી મારી ભાષામાં વાત કરો તો મહેરબાની માનીશ.

સંત—એ જ તારું અજ્ઞાન છે. જગતભરમાં મનુષ્ય પ્રાણી માત્રને જન્મ ધારણ કર્યા બાદ દરેકને મરવાનું જ હોય છે. મનુષ્ય સાંસારિક અનેક પ્રકારની વિડંબનાઓને ઓળંગી જવાની હિંમત રાખે છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરે છે, પરંતુ મૃત્યુના લયથી તો કંપે છે; અને એ જ મનુષ્યના અજ્ઞાનની નિશાની છે. મૃત્યુ નક્કી એક દિવસ આવવાનું છે જ—કદી મિથ્યા થવાનું નથી જ, તો પછી એવી નિશ્ચિત વસ્તુનો લય શા માટે ? મનુષ્ય માત્રે મૃત્યુને પોતાના હમેશના મિત્ર તરીકે માનવું જોઈએ; એટલું જ નહિ, પણ મૃત્યુ નજીક છે તેમ જાણીને શુભ કાર્યો જ કરવાં જોઈએ.

સાધક—ત્યારે આપ આમ કહો છો તેથી મને બહુ શંકાઓ ઊઠે છે; એટલે તેના નિવારણ માટે આપને પ્રશ્ન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. જો આપનો હુકમ હોય, તો હું આપને મારી કેટલીક શંકાઓ એક પછી એક પૂછું.

સંત—તને જેમાં શંકા હોય, તે વિષય માટે ખુશીથી તારે પૂછવું હોય તે પૂછી લે. મારે હવે અહીં લાંબો વખત રોકાવાનું નથી.

સાધક—આ સંસાર શું છે ? હું (મનુષ્ય) કોણ છું ? વાસ્તવિક સુખ કયું ? મૃત્યુ એટલે શું ? તે હું વિગતથી સમજી શકું તેવી રીતે મને સમજાવવાની કૃપા કરો.

સંત—આ સંસાર મનઃકલ્પિત જ છે. ખરું સુખ પોતાની પાસે જ છે; પણ તે અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું રહે છે. મનુષ્ય વ્યવહારિક સુખ—સાધન માટે અનેક પ્રવૃત્તિ કરી દુઃખ પામે છે. માછલું

જીભની લાલસાથી જાળમાં ફસાઈ મૃત્યુ-શરણ થાય છે, તેમ માનવી પણ અનેક જાતનાં સાંસારિક કષ્ટો ભોગવી મૃત્યુ-વશ થાય છે. કલ્પિત સંસારમાં સુખની ઇચ્છા કરવી તે દુઃખ માટે જ છે. મૃત્યુ એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે એટલે મૃત્યુથી ડરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી બલકે કાયરપણું છે. ફક્ત પરમાત્માથી ડરી મૃત્યુને પાસે (સામે) રાખી મનુષ્ય માત્ર ઈશ્વરની પ્રસન્નતા માટે વ્યાવહારિક કાર્યો કરશે, તો તેનાં કાર્યો નિષ્કામ થશે અને તેમ થશે તેથી તે કાર્યોનાં ફળ ભોગવવા-પણું નહિ રહેતાં જન્મમરણાદિક અનેક અવતાર ભોગવવા પડશે નહિ; એટલે મૃત્યુને નજર સમક્ષ રાખી પ્રારબ્ધને વશ-વર્તી આસક્તિ રાખ્યા વગર રહેવું.

સાધક—ત્યારે ધન, ધામ, સ્ત્રી-પુત્રાદિક વગેરેમાં મનુષ્ય સુખ માને છે તે ખરું છે, કે ખોટું ?

સંત—તને પોતાને આ સંસારમાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકનો અનુભવ થયો છે કે કેમ ?

સાધક—આ બાબતમાં મારો અનુભવ હું પરિપૂર્ણ માનતો નથી; તો પણ મને એમ લાગે છે, કે સંસારમાં સારી રીતે ધન તથા યોગ્ય સ્ત્રી-પુત્રાદિક હોય તો સાંસારિક સુખ ભોગવી શકાય ખરાં.

સંત—તું કહે છે તેવો કોઈ મનુષ્ય તારા જાણવામાં છે ખરો ?

સાધક—તેવાં મનુષ્યો છે તો ખરાં; પણ મારા સાંભળવા પ્રમાણે ઘણાં પાસે ધન હોય છે, તો તેમને પુત્રાદિકની કામના હોય છે અને કેટલાકને પુત્રાદિક હોય છે, તો ધનની ઇચ્છા હોય છે. કદાચ સ્ત્રી-પુત્રાદિક અને ધન સઘળું હોય છે, તો શરીરે રોગાદિકની પીડા હોય છે. વળી ઉપર કહેલ સઘળું

હોય, તો માન, પ્રતિષ્ઠા, વિશેષ ધન અને ખીજના કરતાં વિશેષ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય છે. આવી કાંઈક ને કાંઈક ગરબડ જરૂર બધે જ હોય છે; તેથી કેઈ સંપૂર્ણ રીતે સુખી હોય તેમ મને તો જણાતું નથી. એટલે ‘ખરું સુખ શું છે?’ તે મારાથી તો સમજી શકાતું નથી.

સંત—તારા પોતાના કહેવા ઉપરથી એમ જણાય છે, કે તારા કરતાં વિશેષ ધન તેમ જ સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં તું જેને વિશેષ સુખી માને છે તે લોકો પણ ખીજના સુખની ઇચ્છા કરે છે તેથી તેમને પણ કાંઈ સંપૂર્ણ સુખ નથી. એક ભિખારીથી છેક ચક્રવર્તી* રાજા સુધી દરેક જણ એકખીજની અદેખાઈ અને ઈર્ષ્યાથી સંતાપ પામતા બેવામાં આવે છે; કારણ કે જો તેમ ન હોય, તો મોટા ચક્રવર્તી જેવા ગણાતા રાજાઓ પણ થોડી જમીન માટે લડાઈ કરી લાખો માણસોનો નાશ કરે છે—કરાવે છે તે કરતા નહિ. ચક્રવર્તી રાજા જેટલી જમીન અને સમૃદ્ધિ મળવાથી સંતોષ થયો નહિ, તો પછી એક થોડો જમીનનો ટુકડો તેમાં ઉમેરાવાથી શું સંતોષ થવાનો હતો? માટે સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિક સુખનાં કારણ નથી; પરંતુ ખરી રીતે તે સઘળાં દુઃખના જ કારણો છે. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ઘર માલ, ખજાના વગેરે ક્ષણિક છે, સ્થાયી નથી. જે જે પદાર્થ ક્ષણિક હોય, તે સત્ય હોય નહિ; અને આવે તથા જાય એવા સ્વભાવવાળી દરેક ચીજ નાશવંત હોય છે. તેઓ સત્ય વસ્તુ નથી એમ જાણીને સંસારમાં રહેનારને હરકત નથી આવતી.

સાધક—આપના કહેવા મુજબ રાજ્યાદિક વગેરેમાં સુખ ન હોય, તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવાએ અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો હશે? અર્જુને તો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને કહ્યું હતું, કે ‘યુદ્ધ કરી સગાંસંબંધીઓને

મારીને મેળવાતા એવા રાજ્યથી મને શું સુખ થવાનું છે ?'

સંત—આ બાબત બરાબર વાસ્તવિક રીતે તું સમજી શક્યો હોય તેમ જણાતું નથી. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જેવા યોગી અને જ્ઞાની કોઈ પણ કાર્ય વગર વિચારે કરાવે જ નહિ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આખા જગતને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા દ્વારા તો સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવતો ઉપદેશ આપેલો છે.

સાધક—ગીતામાં ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે આ વ્યવહારની સર્વ સંપત્તિ—જેવી કે રાજ્ય, વૈભવ કે સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં રહીને પોતાને મુક્ત માને, એ નહિ સમજી શકાય એવી બાબત છે; વ્યવહાર કરતાં—ભોગવતાં છતાં મુક્ત ગણાવું એ અસંભવિત છે.

સંત—તારા કહેવા ઉપરથી એમ જણાય છે, કે આ બાબતમાં તે બરાબર વિચાર કર્યો નથી. પરમ યોગી શ્રીકૃષ્ણ, જનકવિદેહી, યુગલા, શિખિધ્વજ વગેરે અનેક દાખલાઓ દર્શાવતાં આપણા શાસ્ત્રપુરાણો ઉપરથી માલૂમ પડે છે, કે તેઓએ સંસારમાં રહ્યા છતાં પૂર્ણપણે મુક્ત સ્થિતિનો લાભ લીધેલો હતો. તેઓ દ્વંદ્વથી રહિત હતા, એટલે સુખદુઃખને વાસ્તવિક માનતા નહિ.

સાધક—આ જગતના બંધારણ ઉપર વિચાર કરતાં મને તો જણાય છે, કે સંપૂર્ણ સુખ મળવું મુશ્કેલ છે; એ હું આપના સમાગમ ઉપરથી જાણી શક્યો છું; કારણ કે ધનાદિ મેળવતાં દુઃખ, તેને સાચવતાં દુઃખ, તેનો વ્યય કરતાં પણ ખૂટી જવાનું દુઃખ, સ્ત્રીપુત્રાદિક પણ બધાં અનુકૂળ ન મળવાનું દુઃખ, વળી તે બધાં સર્વ કાળ રહેવાનાં તો નથી જ એટલે તેના નાશનું પણ મોટું દુઃખ; એટલે જ્યાં જોઈ ત્યાં દુઃખ ને દુઃખ દેખાય છે. એટલે એવા દુઃખની અંદર રહેવા

કરતાં અતીત એટલે સંન્યાસી થઈ જંગલમાં જઈ રહેવું એ વધારે ઠીક લાગે છે. એ માટે હું આપની અનુમતિ માગું છું.

સંત—તું અતીત કે સંન્યાસી થવાનું કહે છે; પરંતુ તે તો તું જન્મથી જ છે. અતીત અગર સંન્યાસી થવાપણું નથી પણ જાણવાપણું છે, તેની તને ખબર નથી.

સાધક—મહારાજ! આપનું જોલવું હું સમજી શકતો નથી. હું જન્મથી અતીત કે સંન્યાસી હોઉં, તો મારે તો શિખા, સૂત્ર વગેરે છે તેમાંનું કાંઈ અતીત કે સંન્યાસીને હોતું નથી. ઉપરાંત મૂંડ મુંડાવી લગવાં વસ્ત્રો પહેરી સગાં સંબંધીઓ છોડી દૂર જઈ વિચરવું જોઈએ તેમાંનું મારે કાંઈ નથી, તેમ તેવી રીતે હું કરતો પણ નથી; છતાં આપ મને સંન્યાસી કે અતીત કહો છો તે હું કેમ માની શકું?

સંત—ભાઈ! તું ખરેખર અતીત જ છે; પણ તે તું જાણતો નથી.

સાધક—હું શી રીતે અતીત હોઈ શકું? હું તો સ્ત્રીપુત્રાદિકથી જોડાયેલો ગૃહસ્થાશ્રમી છું.

સંત—તું તેવો નથી, પણ ખરેખર અતીત જ છે. જો, હું કહું, તે તું સાંભળ. તું તારા ઘરથી અસંગ છે; કારણ કે તું ઘર સાથે જોડાયેલો નથી. વળી સ્ત્રીપુત્રાદિક કે ધન સાથે પણ તારો સંબંધ નથી, તેમ જ તારા દેહ સાથે કે ઇન્દ્રિયો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર વગેરે સાથે પણ તારો કાંઈ જોડાણ નથી. એ બધાંથી તું અસંગ જ છે. ફક્ત બ્રાંતિથી જ તને એમ જણાય છે, કે તે બધાં સાથે હું જોડાયેલો છું; અને તેનો તને તદાત્મધ્યાસ થયેલ છે. તું પોતાને દેહરૂપ માને છે અને દેહનાં સુખદુઃખથી તું પોતાને સુખી-દુઃખી સમજે છે; પણ ખરી રીતે તેમ નથી. તને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયેથી જણાયે,

કે ‘દેહ હું નથી, દેહનાં સુખદુઃખ મને નથી.’ એ તો માત્ર ભ્રાંતિ હતી એમ જાણી તને પશ્ચાત્તાપ થશે. અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણ પાસે પાંડવ-કૌરવયુદ્ધના સમારંભ વખતે પોતાના સગાંસંબંધીઓને મારીને રાજ્યસુખ ભોગવવું તે ઉચિત નથી એમ કહેતાં કહ્યું હતું, કે:—

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિંનો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં મોગૈર્જીવિતેન વા ॥

‘હે કૃષ્ણ! મારે જ્ય, રાજ્ય કે સુખ કાંઈ જોઈતું નથી; સગાંસંબંધીઓને મારીને રાજ્ય ભોગવવું તે શા કામનું?’

આવી રીતે જ્યારે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, કે ‘તું આ બાબતમાં બરાબર સમજતો નથી છતાં પંડિત જેવી વાતો કરે છે; પણ બરું પંડિતપણું જાણતો નથી.’ એમ કહીને ‘આત્મસ્વરૂપ’ કેવું હોય તે સમજાવતાં તેમણે કહ્યું હતું, કે:—

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમેજનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન મવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥

‘આ જન્મની પહેલાં હું, તું, કે આ સર્વે (રાજાઓ) ન હતા એવું નથી. તેમ આ શરીરોનો નાશ-થવા પછી એટલે કે મૂવા પછી આપણે સર્વે નહિ હોઈએ એમ પણ બનવાનું નથી; માટે શોક કરવો વૃથા છે.’

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં મૂત્વા મવિતા વા ન મૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

‘વળી તે કદી પણ જન્મતો કે મરતો નથી; તેમ જ તે પૂર્વે ન હતો કે ભવિષ્યમાં નહિ હોય તેમ પણ નથી. આત્મા તો અજન્મા, અમર અને હમેશાં રહેનાર તેમ જ પુરાતન

છે-શરીર હણવાથી તે હણાતો નથી' વળી વધુમાં કહ્યું છે, કે:—

‘નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

‘આત્માને શસ્ત્રો છેતી શક્તાં નથી, અગ્નિ બાળી શક્તો નથી, પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શક્તો નથી’.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

‘હે ભારત! આ સર્વ પ્રાણીઓ આરંભમાં અવ્યક્ત-અદૃશ્ય, મધ્યકાળમાં વ્યક્ત દેખાય તેવાં અને મરણ થયા પછી પણ અવ્યક્ત જ-અદૃશ્ય જ થનાર છે; તેનો શું શોક કરવો?’

દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥

‘હે ભારત! સર્વના શરીરમાં રહેલો આત્મા કદી મરે નહિ તેવો છે. તે માટે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી.’

ઉપર મુજબ યથાર્થ જ્ઞાન વડે સમાન આત્મામાં કેવી રીતે બુદ્ધિ કરવી તે મેં તને કહ્યું. એના શ્રવણ થકી તને આત્મ-સાક્ષાત્કાર થયો! હે અર્જુન! બુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં તથા પરમાત્માને અર્પણ કરેલાં કર્મ વડે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયેલું છે, એવો તું મારા થકી પ્રાપ્ત થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનથી કર્મરૂપી બંધનને ત્યજ દર્શિ.

આ પ્રમાણે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. માટે જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ, હર્ષ શોક, ક્રોધ, ક્રોધ, લોભાદિક અને ક્રુધા-પિપાસાદિક ધર્મો પોતામાં અજ્ઞાનથી આરોપ થયેલા છે, વાસ્તવિક નથી.’

આ પ્રમાણે તે સમજ પાડવા છતાં સાધક વધુ પૂછે છે :

‘આપ આ બધું શું કહો છો, તે હું હજી પણ સમજી શક્યો નથી; કારણ કે મને પોતાને ભૂખ-તરસ લાગે છે, હર્ષ-શોક થાય છે; તેમ તે તે વિષયો ન મળવાથી કામ, ક્રોધ, લોભાદિ થાય છે. જન્મમરણ થાય છે, તે પણ જોઈ છું—અનુભવું છું. છતાં આપ કહો છો, કે ‘એ કાંઈ તારામાં નથી.’ એટલે તે નથી એમ જ માની લઉં અને હા એ હા કહું, તો મારા જેવો મૂખ જીજ્ઞે કોણ ગણાય? વળી, સ્પષ્ટ અનુભવેલી વાતને જોટી માનવી એ કેમ બની શકે? જ્યાં સુધી યુક્તિપ્રયુક્તિ વડે મારી સ્થૂલ બુદ્ધિમાં નહિ ઉતારે ત્યાં સુધી મારા ગળે એ વાત ઊતરે તેમ નથી.’

સંત—પણ એ બધી ઇન્દ્રિયાદિકની પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રાણાયામ, ધારણ તથા શમદમાદિકની રીતિથી પરમાત્માની ઐક્યતા યથાર્થ થવી સંભવતી નથી; પરંતુ યથાર્થ ઐક્યતા તો જ્ઞાનથી જ થાય છે. એ વિષે અણવડે ગીતામાં કહ્યું છે, કે:—

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિષવત્ત્યજ ।

ક્ષમાર્જવદયાતોપસત્યં પીયૂષવદ્ભજ ॥

‘હે તાત ! મુક્તિની ઇચ્છાવાળાએ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ત્યજવા જોઈએ અને ક્ષમા, સરળતા, દયા, સંતોષ અને સત્ય-રૂપી સાત્ત્વિક ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. તે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જ બની શકે.’

સાધક—આપણા અનેક શાસ્ત્રોમાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા પ્રાણાયામ આદિ સાધનો બતાવેલાં છે, ઇન્દ્રિયોની એમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે અટકે એમ કહેલું છે; છતાં આપ તો કહો છો, કે જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થઈ શકે છે, તો એ વિષેનું કાંઈ પ્રમાણ જણાવો તો સમજી શકાય.

સંત—એવાં પ્રમાણ જોઈએ તેટલાં મળે તેમ છે:—

પ્રકૃતેઃક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥

‘ઇન્દ્રિયોના અભિમાનવાળો મૂઢ મનુષ્ય સર્વ કર્મ કરે છે; તે સર્વ કર્મો હું કરું છું એમ તે માને છે.’

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મ વિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥

‘ગુણ કે ઇન્દ્રિયો હું નથી, તેમ તે ઇન્દ્રિયો વડે કરેલાં કર્મો મારાં નથી એમ પોતાનું જુદાપણું જાણનાર ‘ઇન્દ્રિયો વિષયો-માં પ્રવર્તે’ છે, પણ હું કાંઈ પ્રવર્તતો નથી’ એમ જાણી હું કર્તા છું એવું અભિમાન કરતો નથી.

સાધક—ત્યારે આ તો ભાવતું એસડ મળ્યું; કારણ કે આમ હોય, તો માણસ મનમાં આવે તેમ વર્તે તેમાં શું હરકત આવે ?

સંત—ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરવા કોઈ સ્વતંત્ર જ નથી, એમ જે નથી જાણતા, તે જ તારા જેવી શંકા કરે છે.*

સાધક—તમે જ કહો છો, કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો જોઈએ તેમ ભોગવે, તેની સાથે મને કાંઈ સંબંધ નથી; એમ જે હોય, તો ‘ભાવતું’તું અને વૈદે જતાવ્યું’ એવું થાય. પછી તો શ્વાન અને માણસ વચ્ચે કાંઈ ફરક રહ્યો જ નહિ.

સંત—ખરી રીતે તું કહે છે તે પ્રમાણે જ છે. માણસ અને શ્વાન વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે ભેદ છે જ નહિ. બન્નેનાં

* કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ વર્તન કરી ઇન્દ્રિયભોગ કરશે, તો તેને કુદરતથી યથાયોગ્ય સજ્જ થશે જ. અગ્નિજ્વાલાં પણ અગ્નિ ઉપર પગ મુકાય તો પણ દઝાશે જ. એમ અગ્નિજ્વાલાં કે જ્વાલાં નિયમ વિરુદ્ધ ઇન્દ્રિયભોગ કરશે, તેને રોગાદિ થવાનાં જ; કારણ કે કરેલ કર્મનો હિસાબ ચિત્રગુપ્ત રાખે છે.

સ્થલ પંચમહાભૂતનાં જ બનેલાં છે; પરંતુ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરવા કોઈ સ્વતંત્ર નથી, આ શરીર પૂર્વના પ્રારબ્ધના કર્મયોગે કર્મ અનુસાર ઘડાયેલું છે, જેમ નટ પૂતળીને દોરી-સંચાર કરી નચાવે છે, તેવી રીતે અંતર્યામી આ શરીરને વિષે રહ્યો થકો પ્રેરણા કરે છે તેમ નાચે છે.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ગીતા ૩-૩૩

‘શું કરવાથી લાલ તથા શું કરવાથી હાનિ છે તે જાણવા છતાં જ્ઞાની પણ પોતાના કર્મને અધીન પોતાના સ્વભાવને અનુસાર કર્મ કરે છે. સ્વભાવની આગળ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકવાનો ?’

ईश्वरः सर्वं भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानिमायया ॥ ગીતા ૧૮-૬૧

‘હે અર્જુન ! જેમ કારીગર યંત્રની પૂતળીઓને નચાવે છે, તેમ પરમાત્મા સર્વ શરીરના અભિમાની જીવોને પોતાની માયા વડે ભ્રમાવતા છતાં સર્વ પ્રાણીને વિષે રહ્યા છે.’ તેથી માલૂમ પડે છે, કે સર્વ જીવો પરતંત્ર છે-કોઈ પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી. એ બાબતમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પણ ‘પંચદશી તૃપ્તિદીપ’માં લખ્યું છે, કે:—

अतिप्रसंगो नाशंक्यः स्वकर्मवशवर्तिनाम् ।

अस्तु वा केन शक्येत कर्म वारयितुं वद ॥

‘કર્મને વશ વર્તનારા પણ જ્ઞાનીઓનો અતિ પ્રસંગ શંકા કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે કર્મનો અટકાવ કરવા કોણ સમર્થ છે ?’

તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે, કે પ્રારબ્ધ-કર્મને કોઈ

અટકાવી શકે તેમ નથી; ફક્ત એટલો જ વિચાર કરવાનો છે, કે ઇંદ્રિયાદિક વડે થયેલાં કર્મો તારાં છે કે નહિ, તે જ જાણવાનું છે.

સાધક—આપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના તેમ જ અન્ય મહા-ત્માઓના કથન અનુસાર કહો છે; પરંતુ જેને જ્ઞાન થયું હોય તેની પ્રવૃત્તિ સાધારણ માણસોના જેવી હોય, તો પછી જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં તફાવત શું ? જ્ઞાનીથી કદાચ નરસું કામ થઈ જાય તો સાધારણ માણસને કહેવાનું મળે, કે ‘અમે પણ અમારા પ્રારબ્ધ મુજબ વર્તીએ છીએ.’

સંત—તારું કહેવું ખરું છે, પણ તું તથા તારા જેવી સમજણવાળા માણસો જ જ્ઞાનીઓ માટે એવું ધોરણ બાંધે. તારી સમજ પ્રમાણે તો જે જ્ઞાની અગર તત્ત્વવેતા હોય, તેનો આકાર પણ સાધારણ માણસના જેવો ન રહેવો જોઈએ અગર જડ જેવો થઈ જવો જોઈએ, અથવા ખાવા પીવા કે પહેરવા-ઓઢવાનું પણ તેને લાન ન હોવું જોઈએ. એટલે સામાન્ય મનુષ્યથી વિપરીત વ્યવહાર તેનો હોવો જોઈએ. અને તેવો હોય તેને જ જ્ઞાની કહી શકાય તેમ તારું માનવું છે; પરંતુ અગાઉના ઋષિ-મુનિઓ જેવા કે નારદ, વસિષ્ઠ, સનકાદિક વગેરેનો દેહાદિક વ્યવહાર પણ સાધારણ મનુષ્યના જેવો જ હતો. દરેક પોતપોતાની ઇંદ્રિયોથી બધો વ્યવહાર કરતા હતા, એમ આપણને શાસ્ત્રો ઉપરથી માલૂમ પડે છે; પરંતુ સર્વ વ્યાવહારિક કામ કરતાં, ઇંદ્રિયાદિકનો ઉપયોગ કરવા છતાં, જ્ઞાની પોતે કરે છે તેમ માનતો નથી અને તેથી વિરુદ્ધ અજ્ઞાની પોતે કરે છે તેમ માને છે; એ જ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચેનો મોટો તફાવત છે.

સાધક—આ માટે કાંઈ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ સમજાવશો ?

સંત—હા. એ બાબતમાં પણ શ્રીમદ્ ભગવતગીતાનું પ્રમાણ છે:—

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ગીતા: ૧૩-૩૨

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહઃ તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ગીતા: ૧૩-૩૩

‘જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો જ નાશ થાય છે; અથવા જે વસ્તુ ગુણવાળી છે, તેના ગુણનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ થાય છે પરંતુ આત્મા નિર્ગુણ અને અનાદિ છે માટે અવ્યય છે; એથી શરીરમાં રહ્યા છતાં કંઈ કરતો નથી અને કર્મફળથી લેપાતો નથી.’

આકાશ પણ સર્વ વસ્તુને વિષે રહેલું છે, પરંતુ કોઈથી લેપાતું નથી. તેમ આત્મા સર્વ દેહોમાં વ્યાપી રહેલો છે, છતાં અસંગપણને લીધે દેહના ગુણદોષથી લેપાતો નથી; અને ઇન્દ્રિયાદિકને વશ રાખવા બાબતમાં તું કહે છે તે તો ઇન્દ્રિયો તારે વશ છે જ. આંખ જોવાનું અને કાન સાંભળવાનું કામ કરે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા ઇન્દ્રિયો પણ પોતપોતાનો વ્યવહાર તને વશ રહીને કરે છે જ. એમાં નિયમથી ઊલટી રીતે અથવા વધારે પડતી રીતે ઉપયોગ કરીશ, તો રોગાદિનો ભય થવાનો જ. ઇન્દ્રિયોનો જે વ્યવહાર થાય છે, તે વ્યવહાર તું પોતે કરતો નથી પણ સ્વાભાવિક છે; અને તે તને બંધન કરતા નથી, એમ તારે જ્ઞાનદષ્ટિથી સમજવાનું છે. ઇન્દ્રિયો દેહની છે, દેહ પંચભૂતનો છે, અને તું પોતે પંચભૂતનો દ્રષ્ટા હોઈ તેનાથી જુદો છે; એટલે દેહને વશવતી ઇન્દ્રિયો જે કંઈ વ્યવહાર કરે તે તું નથી કરતો એમ જાણવાનું છે; પરંતુ

દેહાભિમાની મનુષ્ય તેવી રીતે નહિ સમજતાં ‘હું કરું છું’ એમ જાણે છે અને તેથી જ કર્મનાં ફળ ભોગવવારૂપી પીડા પામે છે.

સાધક—ડીક, મહારાજ. હવે તો મને કાંઈક સમજવા લાગ્યું છે, કે આ દેહ પોતે જ મારો નથી તો પછી દેહની ઇંદ્રિયોએ કરેલાં કામ પણ મારાં કરેલાં ન ગણાય; એમ જ ને ?

સંત—હા, એમ જ સમજવાનું છે.

સાધક—ત્યારે હવે મને આ દેહની શુદ્ધિ અર્થે કાંઈ ક્રિયા કરવાની જરૂર છે કે કેમ ? અને જરૂર હોય તો શું કરવું જોઈએ તે દયા કરી સમજાવો.

સંત—તું બાહ્ય શુદ્ધિ માટે પૂછે છે, કે આંતરશુદ્ધિ માટે ? બાહ્ય શુદ્ધિ તો નહાવા ઇત્યાદિથી થાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેહ શુદ્ધ જ નથી. એક માટીના પિંડાને તું ગમે તેવા શુદ્ધ જાળથી અનેક વખત નવરાવીશ છતાં માટી મટવાની નથી—એટલે શુદ્ધ થવાની નથી; તેમ દેહ પણ તેવો જ છે—તેને ગમે તેટલો નવરાવવાથી શુદ્ધ થતો જ નથી; કારણ કે જે વસ્તુ સ્વભાવે જ મલિન છે, એ વસ્તુ નવરાવવાથી કે ધોવાથી શુદ્ધ થઈ શકતી નથી. નવરાવેલ દેહને સારામાં સારા પટકૂળ પહેરાવશો, તોપણ થોડી વાર પછી તે પટકૂળ બગડશે. જો દેહ શુદ્ધ હોય, તો પટકૂળ બગડવાં જોઈએ નહિ. દેહની મલિનતા લૂગડાંને બગાડે છે; એ મલિનતા નહાવાથી મટી શકતી નથી. ખરી રીતે આંતરશુદ્ધિની જ સાચી જરૂર છે; કારણ કે દેહની સાથે કે તેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ સાથે તારે કાંઈ સંબંધ નથી. આંતરશુદ્ધિથી જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

સાધક—તો એ રસ્તો મને દયા કરી બતાવશો ?

સંત—પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર બ્રહ્મવિદ્યા કે આત્મજ્ઞાનથી થાય છે; અને તે માટે વિચારની જરૂર છે. બાકી દેહ તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ જન્મથી જ અપવિત્ર જ છે; કારણ કે આ દેહની ઉત્પત્તિ માતપિતાએ આપેલાં અન્નથી થાય છે. તે નવ માસ સુધી માતાના ઉદરમાં રહે છે. વળી આ દેહનાં નવ દ્વાર જેવાં કે જે આંખ, જે કાન, નાક, મોઢું, શુદ્ધ અને શિશ્ન વગેરે દ્વારોમાંથી પણ મલિન જ પદાર્થો હરહમેશ નીકળ્યા કરે છે અને દુર્ગંધ પણ મારે છે; તેથી સહેજે સમજી શકાય તેમ છે, કે દેહ એ અપવિત્ર જ, અશુદ્ધ જ છે. તેને શુદ્ધ કરવાની કલ્પના કરવા કરતાં તેના ઉપર વૈરાગ્ય કરવો—મમત્વ છોડી દેવું એ જ વધારે સારું છે; કારણ કે ગંગોદક અગર ઉત્તમ ખોરાક લીધા પછી થોડી વારે જ વિષ્ટા—મૂત્ર થઈ દેહમાંથી બહાર આવે છે. એટલે એ વિષે વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં ફક્ત એટલું જ સમજવાનું છે, કે એ દેહ વડે બુદ્ધિ દ્વારા શાસ્ત્રો કે સત્સંગથી પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરી આત્મનિષ્ઠ થવું, એ જ ખરી રીતે દેહશુદ્ધિ છે. કહ્યું છે, કે:—

देहोऽहं बुद्धिजं पापं तदोवधकोटिभिः ।

आत्माहं बुद्धिजं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥

‘દેહ હું છું, એવી બુદ્ધિ કરવી એ કેટિ ગાયોના વધના પાપ બરાબર છે; અને ‘આત્મા હું છું’ એવી જે બુદ્ધિ થવી તેના જેવું પુણ્ય થયું નથી અને થશે નહિ.’

સાધક—તો પછી બુદ્ધિની શુદ્ધિને અર્થે તીર્થોદ્દિક અગર આચાર, વિચાર કે વ્રતવ્રતાદિક કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ?

સંત—બુદ્ધિની શુદ્ધિ આચાર પાળનાથી કે વ્રતવ્રતાદિક કે તીર્થોદ્દન કરવાથી થતી નથી; તેમ કરવાથી તો ઊલટો બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા થાય છે; ઘણા મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરનાં પવિત્ર

ગણાતાં તીર્થોમાં પરિભ્રમણ કરી ચૂકેલાં છે—કાશીપુરી જેવાં પુરાણપ્રસિદ્ધ સ્થળોમાં નિવાસ કરી ચૂકેલ છે; છતાં તેમનામાં બુદ્ધિની શુદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી.

સાધક—ત્યારે બુદ્ધિની શુદ્ધિ કરવા શું કરવું ?

સંત—બુદ્ધિની શુદ્ધિ શાસ્ત્રશ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન તેમ જ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોમાં પરમાત્મભાવના કરવાથી જ થાય છે.

સાધક—તો પછી યજ્ઞયાગાદિક વગેરે કર્મો કરવા બાબતમાં આપનો શો અભિપ્રાય છે ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીના ચોથા અધ્યાયમાં ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો કરવા કહેલું છે. દાન, આંદ્રાયણ આદિ વ્રતો વગેરે કરવાની જરૂર છે કે કેમ ?

સંત—વેદમાં એ સર્વ યજ્ઞો કે વ્રતોનું વિધાન છે; પરંતુ તે શરીર, વાણી, મન, ઇન્દ્રિયો વડે થયેલાં છે; તેથી તે અનિત્ય ફળ આપનાર છે. આ દેહ પોતે જ અનિત્ય છે; તો પછી તે વડે થયેલાં કર્મો અનિત્ય—નાશ થવાવાળાં જ હોય. માટે તેવા યજ્ઞો કે વ્રતો કરવા કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ જ અતિ ઉત્તમ છે એ વિષે પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

શ્રેયાન્દ્રવ્ય મયાઘજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વકર્માશિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ગીતા: ૪-૩૩

‘અનાત્મ વસ્તુઓથી થઈ શકે તેવા યજ્ઞ કરવા કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અતિ ઉત્તમ છે. સર્વ કર્મોનો જ્ઞાનમાં અંતર્ભાવ સમાવેશ થાય છે.’

તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે, કે:—

જાતશ્રદ્ધો મત્કથાસુ નિર્વિણ્ણઃ સર્વકર્મસુ ।

વેદ દુઃખાત્મકાન્કામાન્પરિત્યાગેઽપ્યનીશ્વરઃ ॥

‘નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ’ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર હોવાને લીધે ગુણરૂપ છે, હિંસાદિક કર્મ અંતઃકરણને મલિન કરનાર હોવાથી દોષરૂપ છે અને કૃત્ષ્ણાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મદોષને મટાડનાર હોવાથી ગુણરૂપ છે.’ એમ વેદે વિધિ અને નિષેધરૂપ વાક્યોથી કહેલું છે; માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વિના યોગ અને ભક્તિથી જ શી રીતે પાપ બળે ?’ આવી શંકા રાખવી નહિ. મર્યાદામાં રહેલું એ જ ગુણરૂપ છે એમ વેદની આજ્ઞા છે. અમુક કર્મ પોતે ગુણરૂપ છે એમ વેદે કહ્યું નથી. કર્મ સઘળાં સ્વભાવથી જ મલિન છે. તેઓને આ ગુણદોષરૂપ ભાંજધડ નાખીને વેદે સંકોચ કરેલો છે; અને તે સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થયેલા સંજોનો ત્યાગ કરાવવાની ઇચ્છાથી કહેલ છે. મનુષ્યની અશુદ્ધિ એ કાંઈ પ્રવૃત્તિથી જુદી નથી; કારણ કે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી જ મનુષ્ય મલિન થયેલ છે. માટે સઘળાં કર્મ માત્રની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ; પરંતુ તે સહસા કરી શકાતી નથી, એટલા માટે જ ‘આ કરવું’ અને ‘આ ન કરવું’ એમ પ્રવૃત્તિમાં સંકોચ કરીને તે દ્વારા નિવૃત્તિ કરાવવાનો જ વેદનો અભિપ્રાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ પોતે ગુણરૂપ નથી પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિમાં પડેલા મનુષ્યને માટે ગુણરૂપ છે; તે જ્ઞાની, યોગી કે ભક્તને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી તેઓને પ્રાયશ્ચિત્તનો વેદનો વિધિ લાગુ પડતો નથી. વળી, કહ્યું છે કે:-

ન તે મામંગ જાનંતિ હૃદિસ્થં ય દ્વંદં યતઃ ।

ઉક્થશસ્ત્રા હ્યસુતૃપો યથા નીહારચક્ષુષઃ ॥

ભા. ૧૧: ૨૧. ૨૮

‘હે ઉદ્ધવજી ! જેઓને કર્મ જ પશુઓની હિંસાનાં સાધન છે એવા એ પેટભરા લોકો, જેમ ઝાકળના અંધારાથી વ્યાપ્ત થયેલી આંખોથી નજીકની વસ્તુને જોઈ શકતા નથી, તેમ

હૃદયમાં રહેલા આત્માના સ્વરૂપભૂત મને (જેમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે અને જે તેનાથી ભિન્ન નથી, તેને) જાણતા નથી કે જોઈ શકતા નથી.’ તેથી યજ્ઞાદિક કર્મોથી જ્ઞાનયજ્ઞ જ ઉત્તમ માનેલો છે. વળી શ્રીભગવાને કહ્યું છે:—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ગીતા: ૪-૩૭

‘જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ટ વગેરેને બાળી લસ્મ કરે છે— નાશ કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ કર્મ માત્રનો નાશ કરે છે; એટલે આ સર્વનું તાત્પર્ય એ જ છે, કે જ્ઞાનયજ્ઞ જ સર્વથી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

સાધક—ડીક, મહારાજ, ત્યારે યજ્ઞયાગાદિક માટે આમ કહ્યો છે, તો પછી વર્ણાશ્રમાદિકના ધર્મ અનુક્રમે પાળવાની જરૂર ખરી કે નહિ અને જરૂર હોય તો ક્યાં લગી તે કહેશો ?

સંત—જેને દેહાભિમાન હોય, તેને એ સર્વ ધર્મો લાશ પડે છે; કારણ કે વર્ણાશ્રમ દેહને લીધે છે, આત્માને લઈને નથી. જો તું દેહને તારો પોતાનો માનતો હોય, તો વર્ણાશ્રમ આદિ બધા શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા કાયદા તને લાશ પડે છે. એ બાબતમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું છે, કે:—

વર્ણાશ્રમવયોઽવસ્થાભિમાનો यस્ય વિદ્યતે ।

તસ્યૈવ ચ નિષેધાશ્ચ વિધયઃ સકલા અપિ ॥

પંચ: ધ્યા. દી. ૧૦૦

વર્ણાશ્રમાદયો દેહે માયયા પરિકલ્પિતાઃ ।

નાઽઽત્મનો બોધરૂપસ્યૈત્યૈવં તસ્ય વિનિશ્ચયઃ ॥

પંચ: ધ્યા. દી. ૧૦૧

‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર; બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ,

વાનપ્રસ્થાશ્રમ, સંન્યાસાશ્રમ, બ્રાહ્મચર્ય, તારુણ્ય, વૃદ્ધપણું; ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ-આ સઘળાનું જેને અભિમાન હોય, તેને વિધિનિષેધ લાગુ પડે છે. જ્ઞાની કે તત્ત્વવેત્તાને એ હોતું નથી એટલે તેને વર્ણાશ્રમ-ધર્મની જરૂર નથી.

સંત—દેહધારીઓને વર્ણાશ્રમ ધર્મ સ્વાભાવિક જણાય છે. જ્ઞાની કે તત્ત્વવેત્તા પણ દેહધારી તો છે જ તો પછી તેમને વર્ણાશ્રમધર્મ લાગુ પડવો જ જોઈએ.

સંત—તત્ત્વવેત્તા દેહધારી છે એ ખરું, પરંતુ આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મતત્ત્વને તે સારી રીતે જાણે છે. વર્ણાશ્રમઆદિ સર્વ ધર્મો અનાત્મતત્ત્વ છે, તે ધર્મો દેહના છે. દેહ વિનાશી છે, માયાએ ઉપજાવેલો છે; આત્મા અવિનાશી છે, કોઈ પણ ધર્મથી રહિત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ગીતા: ૩-૧૮

‘તત્ત્વવેત્તા મનુષ્ય દેહાભિમાન રહિત હોવાથી તેને વિધિ-નિષેધ લાગુ પડતો નથી; કરેલાં કર્મથી તેને નથી થતું પૂણ્ય કે નથી થતું પાપ.’ તેમ મોક્ષ માટે તેને યોગના આશ્રયની પણ જરૂર પડતી નથી; અર્થાત્ પોતે મુક્ત જ છે અને તે વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલું છે, કે:—

वेदेन नामपस्तानि विपमानिसमेष्वपि ।

धातुषूद्धવ કલ્પ્યંત એતેષાં સ્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ભા. ૧૧: ૨૧-૬

‘પ્રાણીઓના લાભ માટે પ્રવૃત્તિને ઓછી કરી તે વડે ધર્મોદ્ધિક પ્રાપ્ત કરવા માટે જ જુદા જુદા વર્ણાશ્રમનાં નામરૂપ કલ્પેલા છે એટલે તે ખોટા છે.’ કહ્યું છે, કે:—

અસત્વાદાત્મનોડન્યેષાભાવાનાંતત્કૃતામિદા ।

ગતયો હેતવશ્ચાસ્ય મૃષાસ્વપ્નદશો યથા ॥

ભા. ૧૧: ૧૩. ૩૧

આથી તારા મનને સંદેહ થશે, કે વર્ણાશ્રમ તથા તે સંબંધનાં કર્મોદિકની ભેદબુદ્ધિ વેદે જ નિરૂપણ કરેલી છે તે કેમ મિથ્યા થાય ? પણ એ શંકા નકામી છે. ‘દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા છે’ એથી એને લઈને થયેલા વર્ણાશ્રમ આદિના ભેદ તથા સ્વર્ગોદિક ફળો અને તે ફળોને આપનાર કર્મો પણ આત્માની પાસે મિથ્યા જ છે, એમ જાણ.

સાધક—આપની મારા પ્રત્યેની આટલી બધી દયાથી હું કૃતાર્થ થયો છું. આપ જેવા જ્ઞાની મારા જેવા મૂઠ જીવોનું કલ્યાણ કરવાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવે છે; છતાં મારું અંતઃકરણ એટલું જડ છે, કે તે આપની સાદી-સહેલી શૈલીમાં કહેલી હકીકત પણ પચાવી શકતું નથી. આપ વર્ણાશ્રમાદિ અને તેના અંગેનાં કર્મ તથા તેનાં ફળો વગેરેને મિથ્યા હોવાનું નિરૂપણ કરે છે; પરંતુ વર્ણાશ્રમાદિક ધર્મો કે વ્યાવહારિક કર્મો કરવાથી પાપ-પુણ્ય થાય છે અને તેનાં ફળ ભોગવવાનું શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત કરેલું છે, તેનું કેમ ?

સંત—એ બાબત તો શ્રીમદ્ ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં ‘અન્નમિલ આખ્યાન’માં સારી રીતે વર્ણવેલી છે. અત્યંત પાપ કરનાર, ચોરી કરનાર, મદિરાપાન કરનાર, બ્રહ્મહત્યા કરનાર, સ્ત્રી, રાજા, ગાય વગેરેનો નાશ કરનાર અગર બીજાં પાપો કરનાર હોય, તે સર્વ પાપીઓનાં પાપનું નિવારણ ફક્ત શ્રીહરિનું નામસ્મરણ કરવા માત્રથી થાય છે, એમ કહેલું છે. ઈશ્વરી માયાથી જેની બુદ્ધિ આ સંસારમાં મોહિત થયેલી છે અને ઉપરથી જ સારા લાગે એવા વેદના કર્મકાંડથી કર્મમાં જેઓ

જેડાયેલા હોય, તેઓ શ્રીહરિના નામનો મહિમા જાણતા નથી તેથી જ તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવે છે; પરંતુ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત તો શ્રીહરિ પરમાત્માનું નામ જ છે, કે જેના વડે આ વ્યાવહારિક કર્મથી થયેલાં સઘળાં પાપોનું નિવારણ થઈ જાય છે. તે એમાં સારી રીતે સમજાય તેમ કહેલું છે.

સાધક—ત્યારે તો કોઈ ચોરી કરે કે ઠગાઈ કરે કે ગમે તેવું નાનું-મોટું પાપ કરીને પણ શ્રીનારાયણનું નામ લે, એટલે પત્યું ! ન એને રાજ સજા કરે, કે ન એ પાપમાં પડે !

સંત—તને આટલા સત્સંગથી પણ વાત સમજી શકવાની શક્તિ આવી જણાતી નથી. તું કહે છે તેવાં પાપ-કર્મો જે વ્યાવહારિક બુદ્ધિથી કરવામાં આવે, તો રાજ સજા કરે અને પાપનાં ફળ ભોગવવાં પણ પડે. પરંતુ હું તો તને પારમાર્થિક-આધ્યાત્મિક રીતે કહું છું, કે જેને સમસ્ત જગત આત્મસ્વરૂપ દેખાય છે તે સ્વપ્નમાં પણ પાપ અથવા ગુનો કરવાનું જાણતો નથી; તો આ માયિક વ્યવહારમાં તો કેમ જ કરે ? હું શરૂઆતમાં જ તને જણાવી ગયો છું, કે વ્યવહાર એ તારી બુદ્ધિથી કલ્પાયેલો છે—તારે તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી છતાં તું અણધરની પેઠે વાત કરે છે.

સાધક—ત્યારે તો પુણ્યથી મુક્તિ ખરીને ?

સંત—પુણ્યથી મુક્તિ ? પુણ્યથી મુક્તિ ન થાય; પણ પુણ્યથી સ્વર્ગોદ્ધિ નાના મોટા વૈભવ પ્રાપ્ત થાય ખરા. પરંતુ ‘ક્ષિણે પુણ્ય મૃત્યુ લોકે વિશંતિ’ એ પ્રમાણે જ્યાં પુણ્ય ખલાસ થયું, કે મૃત્યુલોકમાં જન્મ થયો જ જાણવો. જન્મ પછી મરણ તો નિર્માયેલું જ છે, એટલે પાપથી નર્ક અને પુણ્યથી સ્વર્ગ એમ ચક્રાવામાં ચડવા સિવાય મુક્તિ નથી. મુક્તિ તો આત્મજ્ઞાન વિના થતી નથી જ. કેટલીક વખત પુણ્ય કરતાં

પણ પાપના અધિકારી થવું પડે છે અને એનું વૃત્તાંત શ્રીમદ્ ભાગવતમાં દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ચોસઠમા અધ્યાયમાં નૃગ રાજાનું છે.

સાધક—મહારાજ ! પુણ્ય કરતાં વળી પાપના અધિકારી થવાનું હશે ખરું ? એ તો ન માની શકાય એવી વાત લાગે છે.

સંત—સાંભળ. નૃગ રાજા મહાન દાનેશ્વરી હતો. હમેશાં બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં દાન કરતો અને એ પ્રમાણે એણે લાખો ગાયોનું દાન કરેલું હતું. એક દિવસે રાજાએ એક બ્રાહ્મણને ગાયનું દાન કર્યું. તે ગાયને બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાંથી તે ગાય પાછી રાજાની ગૌશાળામાં આવતી રહી; અને બીજે દિવસે બીજી ગાયોનું દાન કરતી વખતે ઉપર જણાવેલ ગાય પણ બીજા બ્રાહ્મણને ભૂલથી રાજાએ દાનમાં દીધી. આથી બન્ને બ્રાહ્મણો લડી પડ્યા. એક ગાયને બદલે બીજી અનેક ગાયો રાજાએ આપવાનું કહ્યું પરંતુ બ્રાહ્મણો માન્યા નહિ; અને પહેલા બ્રાહ્મણે દીધેલ દાન પાછું લીધાનું જણાવી રાજાનો તિરસ્કાર કર્યો તથા શાપ આપ્યો. તેથી રાજાને લાખો ગાયોનું દાન કરવા છતાં મરણના અંતે કાકીડાનો અવતાર લેવો પડ્યો હતો. તેવી જ રીતે પ્રાચીન બર્હિષ રાજાએ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા અને તેમાં અનેક પશુઓને તેણે હોમેલાં હતાં. તે પશુઓ રાજાના મરવાની અને પોતાનું વેર લેવાની રાહ જોતાં હતાં. પરંતુ રાજાના સદ્ભાગ્યે ભગવદ્ ભક્ત નારદજીએ જ્ઞાનોપદેશ આપી રાજાને પશુહોમ કરતાં અટકાવ્યો; તેથી રાજા પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો, કે ‘આવી હિંસક પ્રવૃત્તિથી મારી પાસે અનેક યજ્ઞો કરાવી મારા યજ્ઞમાન બ્રાહ્મણોએ કર્મકાંડની પોતાની ક્રિયા વડે મને હિંસામાં ઉતાર્યો છે.’ એ ઉપરથી તને કહેવાનું, કે પુણ્ય પણ વગર

સમજ્યે કરવામાં આવે તો પાપના રૂપમાં બદલાઈને હુઝનો જ હોતુ થઈ પડે છે.

સાધક—ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગીતા: ૫-૧૪

‘પરમાત્મા જીવોનું કર્તાપણું, કર્મો તથા કર્મનાં ફળોના સંબંધને સર્જતા નથી; પરંતુ અનાદિકાળનાં અજ્ઞાન તથા વિષયલોગની ઈચ્છાને વશ થવાથી જેનો સ્વભાવ જ પ્રવૃત્તિવાળો છે, તેવા જીવોને પરમાત્મા કર્મમાં જોડે છે—કાંઈ પોતે કર્તાપણુને ઉત્પન્ન કરતા નથી.’ વળી ભગવાને કહ્યું છે, કે—

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ । ગીતા: ૧૬-૧૯

‘મારો દ્વેષ કરવાવાળા તથા ક્રૂર અને અધમ મનુષ્યોને જન્મમરણ પામવાવાળા અનિષ્ટ એવા આ સંસારમાં ક્રૂર યોનિઓમાં જ નાખું છું, એટલે એવા પાપીઓને એવાં ફળ આપું છું.’

આ પ્રમાણે એકબીજાથી ઉલટાસૂલટું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કેમ કહ્યું હશે? એક બાબુથી પાંચમા અધ્યાયમાં કહે છે, કે ‘હું કોઈનાં પાપપુણ્ય સર્જતો નથી’ અને સોળમા અધ્યાયમાં કહે છે, કે ‘તેવા પાપકર્મવાળાને નર્કમાં નાખું છું.’ આ બેમાં શું ખરું તે સમજવું મુશ્કેલ લાગે છે, તેથી તે સમજાવશો?

સંત—તે વખતના દેશરાજા અને પ્રસંગને અનુસરીને કહેવું પડે છે. આપણાં શાસ્ત્રો મનુષ્યોને-જીવોને સારા રસ્તે ચડાવવા માટે ત્રણ પ્રકારની શૈલીથી રચાયેલાં છે—રોચક, ભયાનક અને યથાર્થ. જે કર્મમાં પ્રીતિ કરાવવાનો પ્રસંગ હોય, તો તેને રોચક ઉપદેશ કહેવો પડે છે; અને કર્મમાં અપ્રીતિ કરાવવાની

જરૂર હોય, ત્યારે લયાનક ઉપદેશ આપવો પડે છે. પરંતુ તે બંનેમાંથી પ્રવૃત્તિ ઓછી કરી નિવૃત્તિપરાયણુ એટલે પ્રભુ-પરાયણુ-આત્મનિષ્ઠ થવા માટે તો યથાર્થ વચનો દ્વારા ઉપદેશ કરવાની જરૂર છે. વેદ-શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ કર્મમાં જીવને પ્રવર્તાવવાનો નથી, પણ તેમાંથી નિવૃત્ત કરી પરમાત્મપરાયણુ-આત્મનિષ્ઠ કરાવવાનો છે.

દાખલા તરીકે કેઈ માણસ હરદમ અનિષ્ઠ કર્મ જ કરતો હોય અને કદી પણ સુકૃત્ય ન કરતો હોય, તો તેને સારા કર્મમાં પ્રવર્તાવવા રોચક અગર લયાનક એટલે અનિષ્ઠ કર્મ-માંથી બચી શકે તેવી રીતનો બોધ કરવો જોઈએ; અને જે માણસ કર્મનિષ્ઠ હોય કે કર્મકાંડથી જ સુકૃત મળવાનું માનતો હોય, તેને યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. પરંતુ જે મનુષ્યોનાં કર્મ, સ્વભાવ વગેરે પરિપક્વ દશાને પામ્યાં હોય, જગતનું નિઃસારપણું સમજી શકે તેમ હોય તેવાઓને તથા નિવૃત્તિપરાયણુ હોય અને ઈશ્વર એ સર્વવ્યાપી તથા સમસ્ત જીવપ્રાણી માત્ર સહિત જગત આખું ય ઈશ્વરમય છે એમ યથાર્થ જાણી શક્યો હોય છે; તેને રોચક કે લયાનક ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી. એકંદરે સર્વ કર્મમાંથી પ્રવૃત્તિને ખેંચી લઈ નિવૃત્તિ-પરાયણુ થવા અને તે દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર સધાવવાનો વેદશાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ છે. જેમ કે એક છોકરો આખો દહાડો રમતો-રખડતો હોય, તેને લયાનક શબ્દો વડે ડરાવી કહેવામાં આવે છે, કે ‘લણીશ નહિ તો માસ્તર શિક્ષા કરશે’; અગર ‘તારી ઉંમરના બધા છોકરા નિયમિત લણવા બંધ છે. લણીશ તો તું બહુ ડાહ્યો થઈશ.’ વળી રોચક શબ્દો વડે કહેવું પડે છે, કે ‘તું મોટો પૈસાપાત્ર બનીશ’ વગેરે લાલચો આપીને રખડતો અટકાવવાના ઉદ્દેશથી કહેવું પડે છે. તેમ ત્રણે વિષયમાં

સમજ લેવું.

સાધક—હીક, ત્યારે; જગત માત્રને માટે આ ત્રણ પ્રકારે નિવૃત્તિપરાપણુ બનાવી આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવો એ ઉદ્દેશથી આપણાં વેદ-શાસ્ત્રો બંધાયેલાં છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ શરીરમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરે શત્રુઓનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહેલ હોય ત્યાં સુધી ઉપર પૈકીના એક પણ ઓધ લાગી શકે નહિ. માટે તે ત્યજવા માટે શું ઉપાય કરવો ?

સંત—તેઓને ત્યજવાનો ઉપાય તો કરવો જોઈએ. એ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એમ કહ્યું છે, કે:—

શોકહર્ષભયક્રોધલોભમોહસ્પૃહાદયઃ ।

અહંકારસ્ય દશ્યંતે જન્મમૃત્યુશ્ચ નાત્મનઃ ॥ ભા. ૧૧: ૨૮-૧૫

‘શોક, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહાં તથા જન્મ-મરણ એ સર્વે દેહાભિમાનવાળાને જોવામાં આવે છે—આત્માને હોય નહિ.’ ઉપરના દોષો તારા સ્વરૂપમાં હોય એમ તું સમજે છે પણ તેમ નથી; એ તો બધા દેહના વિકારો છે. જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી થોડા વધુ અંશે એ તો રહેવાના. એના માટે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પણ કહ્યું છે, કે:—

એતેજ્વરાઃ શરીરેષુ ત્રિષુ સ્વાભાવિકામતાઃ ।

વિયોગેડતુ જ્વરૈસ્તાનિ શરીરાણ્યેવ નાસને ॥

પંચ: તુ. દી. ૨૨૭

‘એ જ્વરો શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર વિના રહી શકતા નથી અથવા હોતા નથી. માટે તે શરીરોને વિષે સ્વાભાવિક છે.’ દાખલા તરીકે કેઈ એમ ઇચ્છા કરે, કે તંતુ કાઢી લીધા પછી લૂગડું રહે, પણ એ તો અસંભવિત છે, જ્યાં સુધી શરીર હયાત છે ત્યાં સુધી એ

બધો કચરો દેહ સાથે રહેવાનો અને દેહના નાશ સાથે તેનો પણ નાશ થવાનો. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે એ કચરો દેહનો છે, આત્માનો નથી એટલે કાંઈ કરવા જેવું નથી—દ્રક્ત બાણવાનું છે. એ વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે—

શોકમોહૌ સુખં દુઃખં દેહાપત્તિશ્ચ માયયા ।

સ્વપ્નો યથાત્મનઃ સ્વ્યાતિઃ સંસૃતિર્ન તુ વાસ્તવી ॥

ભા. ૧૧: ૧૧-૨

‘જેમ સ્વપ્ન બુદ્ધિથી જ કલ્પાયેલું હોવાથી વાસ્તવિક નથી—મિથ્યા છે, તેમ શોક, મોહ, સુખ, દુઃખ તથા સંસાર પણ માયા વડે બુદ્ધિથી કલ્પાયેલાં હોવાથી વાસ્તવિક નથી—મિથ્યા છે.

સાધક—શોક, મોહ, સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે મિથ્યા કહો છો; પણ તે સઘળાંની ઉત્પત્તિ ચિત્તમાં થાય છે અને ચિત્ત-મન એવું ચંચળ છે, કે જ્યાં સુધી તે સ્થિર થાય નહિ ત્યાં સુધી એ વિકારો ઊઠવાના જ. માટે ચિત્તને વશ કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ? મેં સાંભળ્યું છે, કે ચિત્ત વશ કરવા માટે સમાધિ કરવી જોઈએ. તે બાબતમાં આપનો શું મત છે?

સંત—સમાધિ વિષે જે તું કહે છે, તે અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં બની શકે નહિ; કારણ કે સમાધિ કરનાર અને સમાધિ કરવાની વસ્તુ જુદી નથી જ. તો પછી એ કેમ બની શકે? વળી—

યતો વાચો નિર્વર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ॥

‘બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા વગર મનની સાથે વાચા પણ પાછી ફરે છે—યથાર્થ એકેય તેને પહોંચી શકતાં નથી.’

સાધ્ય વસ્તુ સાધકથી જુદી નથી; માટે સમાધિ પણ જરૂરની નથી. એને માટે તો શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ

સ્કંધના તેરમા અધ્યાયમાં ખુલાસો છે. તે એ કે સમાધિ વગેરેમાં પાર પામેલા અને ઉત્તમ કોટિમાં મનાયેલા સનકાદિક મુનિઓએ પણ ચિત્તની વિકળતા સહન ન કરી શકવાથી બ્રહ્માણ પ્રત્યે પ્રશ્ન કરીને પૂછેલું, કે ‘વિષયો ચિત્તની અંદર વળતોવળત રહુ છે અને ચિત્તને વિકળ બનાવે છે; એટલે વિષયોમાંથી ચિત્તને શી રીતે બુદ્ધ પાડવું? અગર ચિત્તથી વિષયોને કેમ કરી બુદ્ધ પાડવા?’ આવો પ્રશ્ન કરતાં ઘણી વાર સુધી બ્રહ્માણ વિચાર કરી રહ્યા છતાં જવાબ નહિ આપી શકવાથી ભગવાન શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન ધર્યું; ત્યારે ભગવાન હંસનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્યાં પધાર્યા. સનકાદિકોએ હંસનું સ્વરૂપ લઈ આવેલા શ્રીવિષ્ણુને ઓળખ્યા નહિ તેથી કહ્યું, કે ‘તમે કોણ છો?’ ત્યારે ભગવાને ઉત્તર આપ્યો, કે ‘એ તમારો પ્રશ્ન જ મિથ્યા છે, વાસ્તવિક નથી; ઘણામાંથી એકને પ્રશ્ન કરવો હોય, તો તેવો પ્રશ્ન થઈ શકે; પરંતુ એમ તો છે જ નહિ. કારણ કે જે તમે છો તે જ હું છું. પંચભૂતોનાં શરીર તમારાં છે, તેમ આ શરીર પણ પંચભૂતોનું જ બનેલું છે; તેમ જે આત્મા તમારામાં છે, તે જ આ શરીરમાં છે. ખરી રીતે સકળ જગતમાં આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું છે જ નહિ. તો પછી સચરાચર જગતમાં એક જ વસ્તુ ભરપૂર છે; છતાં ‘તમે કોણ છો?’ એમ બીજી વ્યક્તિ તરીકે પૂછવું એ પ્રશ્ન જ ખોટો છે એટલે એવો પ્રશ્ન બિઠતો જ નથી.’ પછી સનકાદિક મુનિઓએ ચિત્ત અને વિષયોને છૂટાં કેમ પાડવાં એ પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, કે ‘ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ ચિત્તને વશ કરવાના ઉપાયો કહ્યા છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી; કારણ કે તમે પણ ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે કરી ચૂકેલા યોગીઓ છો, છતાં વિષયો-માંથી ચિત્તને અગર ચિત્તમાંથી વિષયોને બુદ્ધ પાડી શક્યા હો

તેમ જણાતું નથી—નહિ તો આ પ્રશ્ન તમને ઊઠત જ નહિ; એટલે ધારણા, ધ્યાન કે સમાધિ ચિત્તને વશ કરવાનાં ખરાં સાધન તરીકે નથી એમ નક્કી થાય છે. ખરી રીતે ચિત્ત કે વિષયો સ્વરૂપથી જુદાં જ નથી તેમ જાણી તે ખંનેનો આત્મ-સ્વરૂપમાં લય કરવો. એનું એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે ઉપરથી તે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. કોલસાને ગંગોદક કે દૂધ વાપરીને કે વિજ્ઞાનની રીતથી ઘોવામાં આવે, તોપણ તેની કાળાશ તે છોડશે નહિ. તો શું તેનું મૂળ સ્વરૂપ કાળું હતું ? નહિ જ. માટે તેને મૂળ સ્વરૂપમાં લાવવા સારુ જેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, તેમાં જ તેને નાખવાથી તેની સ્થામતા મટી જશે; એટલે એ કોલસાને અગ્નિમાં મૂકે એટલે તેની કાળાશ દૂર થઈને મૂળ સ્વરૂપને પામી જશે. તેમ ચિત્ત અને વિષય ખંનેનો આત્મસ્વરૂપમાં લય કરવો એટલે તે એકે ચ રહેશે જ નહિ. બીજો દાખલો ચિત્તને વશ કરવા માટે સમાધિ કરવા વિષેનો ‘યોગવાસિષ્ઠ’ના ઉપશમ પ્રકરણના સર્ગ ૬૨-૬૩ માં રાજ પરિધ તથા સૂધુંનો છે. રાજ પરિધ ઈરાનનો રાજ હતો અને સૂધું પ્રયાગનો રાજ હતો. બંન્નપણથી એકબીજાને ગાઠ મિત્રી હતી. એકવાર ઈરાનમાં લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. તેને લીધે ત્યાંની પ્રજા મહાન પીડા પામવા લાગી. રાજ પોતે પ્રજાને સહાય કરવાને અશક્ત હોવાથી તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને આ અસત્ય જગતના વિષયોની ચિત્તમાંથી નિવૃત્તિ માટે સમાધિની સાધના વગેરે જંગલમાં જઈને કરવા લાગ્યો. અનેક ઠેકાણે ફરતાં ફરતાં એક વખતે પોતાના મિત્ર સૂધુંને ત્યાં પ્રયાગ આવ્યો. ખંને મિત્રો પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યા. કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા પછી પરિધે સૂધુંને પ્રશ્ન કર્યો, કે ‘હે ભાઈ! તમે આ રાજ્યને વિષે રહ્યા છો, નાના પ્રકારના વિષયોનું સેવન કરો છો, તો

ચિત્ત વશ કરવા માટે સમાધિ આદિ પ્રયોગો કરો છો ને?’ આ પ્રશ્ન સાંભળી સૂધું બોલ્યો, કે ‘ભાઈ, તમારું કહેવું યથાર્થ છે; પરંતુ તમે એક સ્થળે થોડો વખત એક ધ્યાનથી બેસી રહેવું, તેને સમાધિ કહો છો કે શું? જો તેને સમાધિ કહેતા હો, તો એવી ખાંડત સમાધિ હું કરતો નથી. હું તો અખાંડિત સમાધિ કરું છું, કે આ જગતમાં પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. આ જગત અને હું સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છીએ; એટલે જે દ્રશ્ય છે તે સમસ્ત પરમાત્મ-સ્વરૂપ છે, એવી અખાંડ સમાધિ હું કરું છું અને નિરંતર એ જ વિચાર રાખું છું. થોડો વખત-પછી ગમે તેટલો વખત-પણ પરિસ્થિતિ સમયને હું સમાધિ માનતો નથી. સૂતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં સદૈવ હું ઉપરનો જ વિચાર રાખું છું; એટલે તમે કહો છો તેવી ખાંડિત સમાધિ હું કરતો નથી.’ ત્યારે પરિધે કહ્યું, કે ‘હે મિત્ર! તમે તમારા સ્વરૂપને પામી ચૂક્યા છો. તમને ધન્ય છે!’

સાધક—ત્યારે આસન, સ્થિર દૃષ્ટિ, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, સંધ્યાવંદન વગેરે શી રીતે કરવાં, કે જેથી આત્મજ્ઞાન થાય? આસન દઢ કર્યા સિવાય ધારણા, ધ્યાન, પ્રાણાયામ થઈ શકે નહિ; તેથી જલદી આત્મજ્ઞાન થાય એવો કોઈ રસ્તો બતાવશો?

સંત—આસન, સ્થિર દૃષ્ટિ કે પ્રાણાયામથી આત્મસાક્ષાત્કાર જલદી થાય એમ કંઈ નથી. એક જગ્યાએ બેસવું એનું નામ ‘આસન નથી.’ નાસિકાના અગ્રભાગે દૃષ્ટિ રાખવી એનું નામ ‘સ્થિર દૃષ્ટિ’ નથી. નાકથી શ્વાસ ચડાવવો, ઉતારવો કે પૂરી રાખવો, એ ખરો ‘પ્રાણાયામ’ નથી.

સાધક—મહારાજ! તમે તો કંઈ જુદું જુદું જ કહેતા બોલો છો, તેથી મને અબળયળી લાગે છે; કારણ કે આસન,

સ્થિરદષ્ટિ અને પ્રાણાયામ તો જ્યાં જોઈ ત્યાં એમ જ કરાતાં હેખું છું. તેને તમે જોટું કહો છો. તો પછી તે કરવું કેવી રીતે ?

સંત—ભાઈ! કરવાનું તો કાંઈ છે નહિ, પણ ખરી રીતે જાણવાનું છે. આસન એટલે વિધિનિષેધની ચિંતા છોડી દઈને અખંડ બ્રહ્મમાં સ્થિર થવું તે. માત્ર દર્ભાસન ઉપર બેસવું તે આસન ન ગણાય. હું દેહાદિ પદાર્થો અને જગત મિથ્યા, છે અને બ્રહ્મ સત્ય છે તેવી વૃત્તિનો જ સંચય કરવો તેનું નામ પ્રાણાયામ. જીવ અને ઈશ્વરનું જોડાણ કરવું—યથાર્થ જીવ તથા ઈશ્વરનું સંધાન કરી તેને અભેદ જાણવા, તેનું નામ સંધ્યા.

સાધક—ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, કામ, ક્રોધ, લોભાદિ તથા વર્ણ-શ્રમાદિક તેમ જ સમાધિ, પ્રાણાયામ વગેરેનો આપ નિષેધ ફરમાવો છો; ત્યારે અમારે કરવું શું? અને તે કેવી રીતે કરવું?

સંત—ભાઈ! અમે કોઈનો નિષેધ કરતા નથી. બાબત—માત્રનો બાધ કરી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાનું કહીએ છીએ. વગર વિચારે તે જાણાવેલાં સઘળાં કાર્યો ઘણા વખત સુધી કરે તોપણ તેથી કાંઈ ખરું ફળ મળવાનું નથી; કારણ કે તે સર્વે કાર્યો પ્રકૃતિનાં છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ગીતા: ૧૩-૨૪

‘આત્માને સાક્ષી-દ્રષ્ટારૂપે જાણે છે તથા પ્રકૃતિને સુખદુઃખ આદિ પરિણામોવાળી જાણે છે, તે ફરી આ સંસારમાં જન્મતો નથી.’ માટે હે ભાઈ! શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, પાંચ વિષયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા એ સઘળાના કારણભૂત પંચ-મહાભૂત (આકાશ, જળ, તેજ, વાયુ, પૃથ્વી) એ સઘળાં અનાદિના તારા સંબંધીઓ છે; એ સંબંધીઓ તારા સઘળા

પૂર્વજન્મમાં હતા અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યાં સુધી સ્વસ્વરૂપનું ભાન નહિ થાય ત્યાં સુધી દરેક અવતારોમાં રહેવાના જ; અને એ સઘળાં તને તારા દેહાભિમાનથી દુઃખ દેવાનાં. માટે જ કહું છું, કે જે અતીત થવાનું તું કહે છે, તે ઉપર જણાવેલ સઘળાંથી થા; એટલે તે સઘળાંનો ત્યાગ કર. ઘરબાર, પુત્ર-પરિવારથી અતીત થવાની જરૂર નથી; કારણ કે પુત્રપરિવાર કે ઘરબારથી તો એક ચા બીજાના મરણ બાદ જુદાં પડવાનું છે જ. પરંતુ ઉપરના સઘળા વિષયો જ્ઞાન વિના તને છોડવાના નથી. જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તું પોતાને તે વિષયોથી અતીત જાણીશ, ત્યારે જ જન્મમરણરૂપી ફાંસીમાંથી છૂટી શકીશ; કારણ કે આ જીવનાં અનેક જન્મમરણ થયેલાં છે અને દરેક વખતે ઘરબાર સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને છોડવાં પડેલાં છે. માટે વિચારપૂર્વક જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી તેનો ત્યાગ કર્યા સિવાય મુક્તિ થવાની નથી. દેહાભિમાન છોડીને જ અતીત થઈ શકાશે.

સાધક—એ બધી વાત આપે કહી તે તો ખરી છે; પરંતુ દેહાભિમાન અને મનની પ્રબળ ઇચ્છાઓ ઝોડની માફક વળગી છે, તે કેમ છૂટી શકે ?

સંત—એટલું તો તારા કહેવા પરથી જણાય છે, કે એ ઇચ્છાદિકમાં મન વળગેલું છે—તને પોતાને તેઓ વળગેલાં નથી. કોઈની પાસે તું વાત કરે ત્યારે એમ કહે છે, કે ‘મારા મનમાં અમુક અમુક ઇચ્છાઓ છે;’ એટલે મન તું પોતે નથી પણ તારાથી જુદું છે એ નક્કી થાય છે. જેમ જાણવાની વસ્તુ જાણનારાથી જુદી છે, તેમ દશ્ય પદાર્થ દ્રષ્ટાથી જુદો છે. માટે જે જે ઇચ્છાઓ મનમાં થતી હોય તે તે થવા દે; કારણ કે મનનો એ સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એથી જે કલેશ થશે, તે મનને જ થશે, તને પોતાને એટલે તારા સ્વરૂપને નહિ થાય. જે જે

શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઇચ્છાઓ હોય તેની તુલના કર—સકામ અને નિષ્કામ ઇચ્છાઓનો વિચાર કર—અને તે મુજબ અમલ કર.

સાધક—મહારાજ ! આપ વખતોવખત કહો છે, કે તારા સ્વરૂપને કાંઈ થતું નથી; તો એ સ્વરૂપ કેવું છે તે હું સમજી શકતો નથી. સ્વરૂપ શું છે ? અને તેને શી રીતે સમજી શકાય ? તે દયા કરીને સમજાવો.

સંત—આ પ્રશ્ન અત્યંત ગૂઢ છે. ઉત્તર આપવો તે તેથી પણ વધારે ગૂઢ છે. હું તને સમજાવી જોઈ છું, પણ વચન વડે તે સમજાવી શકાય તેમ લાગતું નથી; કારણ કે તે અનિર્વચનીય છે. તેને મન, વચન, કે ઇન્દ્રિયો કોઈ પહોંચી શકતું નથી. કારણ કે કલમ લખનારને અધીન છે, વળી જડ છે. જડ વસ્તુ ચેતન્યને શી રીતે જાણી શકે ? એમ સ્વરૂપ કાંઈ કોઈ જાતનો આકાર નથી, કે પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાય. એ ઇન્દ્રિયાદિક સાધનોથી બતાવી શકાય તેમ નથી. એ બાબત સમજવાની જ છે. તે પણ વિકટ રીતે સમજી શકાય તેવી છે; તોપણ તારા મગજમાં આવી શકે તેવી રીતે હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ બાબત વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ સમજાવેલી છે:—

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાદિ પ્રપંચં યત્ પ્રકાશતે ।

તદ્બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વબંધૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥

त्रिषु वामसु यद् भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद् भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणःसाक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥

પંચમ તુ ૦ દી ૦ ૨૧૩ થી ૨૧૫

‘ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિને પ્રકાશ છે, તે બ્રહ્મ હું

છું એમ જાણનાર સર્વ બંધનોથી મુક્ત થાય છે

‘જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં આત્મા એક જ માનવો. આ ત્રણે અવસ્થાઓથી ભિન્ન રહેલા આત્માનો જન્મ થતો નથી.’

‘એ ત્રણે અવસ્થામાં જે ભોગ્ય, ભોક્તા ને ભોગ હોય છે, તેથી ભિન્ન તેનો સાક્ષી સદાશિવ (પરમાત્મા) તે હું છું.’

જે પુરુષ દ્વારા અને મણુકાની પેઠે આત્મસ્વરૂપને દેહથી જુદો જાણે છે, તે પુરુષને જાત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી આત્મા અસંગ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

જેમ મણુકા જુદા છે અને દ્વારો એક જ છે, તેમ જાત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ-બાળ, યુવા કે વૃદ્ધાવસ્થા એ દરેક અવસ્થામાં આત્મા એકનો એક અસંગ છે; અને એ અવસ્થાઓનો સાક્ષી-દ્રષ્ટા છે. ‘મેં જાગૃતિમાં અમુક કામો કર્યા’, ‘સ્વપ્નમાં મને આવું દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું’ અગર ‘સુષુપ્તિમાં હું બહુ જ નિરાંતે બેઠો હતો.’ એ સઘળું જાણી કે જોઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે આત્મા કે પરમાત્મા આ દેહાદિકથી જુદો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે...ત્રણે અવસ્થાઓના ભેદ ને પ્રકાર તો તું જાણતો જ હોઈશ, છતાં સંક્ષિપ્તમાં કહું છું: (૧) જે અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ આદિ સર્વ પોત-પોતાનું કામ કરે, તે ‘જાત્રત અવસ્થા’ છે. (૨) જે અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો લય પામે એટલે કે નિષ્ક્રિય હોય, અને એકલું મન સર્વ ઈન્દ્રિયોનું કામ કરતું જણાય છે; જેમ કે જીવ પથારીમાં બેઠો છતાં ક્યાંય જતો અગર આંખ, કાન, મોઢું બંધ હોવા છતાં જોતો અગર સાંભળતો કે વાતો કરતો જણાય છે, તે ‘સ્વપ્નાવસ્થા.’ (૩) જે અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અંહકાર એ સર્વ લય પામે, માત્ર પ્રાણ ચાલે અને દેહાદિકનું કાંઈ ભાન હોતું નથી, તે ‘સુષુપ્તિ અવસ્થા’ કહેવાય.

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં દેહાદિ ધર્મો કે પ્રાણના ધર્મો જેવા કે ક્ષુધા, પિપાસા આદિ કલેશો રહેતા નથી. એ અવસ્થામાં ચક્રવર્તી રાજા અને મજૂરી કરી નિર્વાહ કરનાર મજૂર એ બંનેને સરખો જ આનંદ હોય છે. એ વખતે બંનેની સ્થિતિ સ્વસ્વરૂપમાં થાય છે. જે સ્વરૂપ સુખ, દુઃખ, ભૂખ, તરસ, જન્મમરણાદિક સર્વ શરીરની પીડાઓથી રહિત હોય તથા ફક્ત નિર્વાસનિક સુખમાં મગ્ન હોય, એનું નામ સુષુપ્તિ અવસ્થા. ભગવાન શંકરાચાર્યે પણ કહેલું છે, કે:—

ન મે દ્વેષરાગૌ ન મે લોભમોહૌ, મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યમાનમ્ ॥
 ન ધર્મો ન ચાર્યો ન કામો ન મોક્ષશ્ચિદાનંદરૂપઃશિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥
 ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં, ન મંત્રો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞો
 ઽહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ચ ભોક્તા, ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્
 ન મે મૃત્યુશંકા ન મેજાતિભેદઃ પિતાનૈવમે નૈવ માતા ન જન્મ ।
 ન વન્ધુર્ન મિત્રં ગુરુર્નૈવ શિષ્યશ્ચિદાનંદરૂપઃશિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

દ્વેષ, રાગ, લોભ, મોહ, મદ; ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ; પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ; મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ; લોભ્ય, લોકતા કે મૃત્યુ; જાતિભેદ, માતા, પિતા કે જન્મ; બંધુ, મિત્ર, ગુરુ અને શિષ્ય—આ પૈકી મારે કાંઈ પણ નથી, હું તો ચિદાનંદરૂપ શિવ પોતે જ છું. દેહાતીત છું, એમ જાણવું.

સાધક—જો કે આપે દાખલા, દલીલો અને શાસ્ત્ર-ઉપનિષદો દ્વારા મારા મનની શાંતિ અર્થે તેમ જ મારા કલ્યાણ અર્થે ઉપદેશ કર્યો છે; તોપણ આપ મારા ગુરુ છો, વળી મારા પરમ પૂજ્ય છો, જેથી હજી પણ મારા મનને જે જે શંકાઓ હોય તેના આપની પાસેથી ખુલાસા ન મેળવું અને તે શંકાઓ એમ જ રહેવા દઉં, તો આ જિંદગીમાં આપના જેવા ગુરુને

સહવાસ ફરી મેળવવો હલ્લ છે; એટલે મારી એ શંકાઓ એમની એમ જ રહી જાય અને આ બધી તમારી મહેનત નકામી જાય અને મારું કાંઈ સાર્થક થાય નહિ. માટે આપને વિનતિપૂર્વક પૂછું છું, કે મારું શરીર પ્રાદ્ધાન્યનું છે— આ શરીરની અંદર ઈંદ્રિયો અને કામક્રોધાદિક વિકારો દોડા-દોડી કરતા હોય, તો તે પ્રાદ્ધાન્યના ઘરમાં ચાંડાળ દોડાદોડી કરતો હોય તેવું છે તેથી તેઓને વશ કર્યા વિના ફક્ત મોઢેથી શિવોઽહં શિવોઽહમ્ કહેવાથી શું વળે ? માટે આપ મારા મનનું પૂરું સમાધાન કરો એવી પ્રાર્થના છે.

સંત—આટલા મારા સમાગમથી તને કામ, ક્રોધ આદિ ઈંદ્રિયોના વિકારો દેહના છે કે આત્માના એ કાંઈ પણ સમ-જાયું છે કે નહિ ?

સાધક—મહારાજ ! એ તો સઘળા વિકારો દેહના છે, પણ આત્મામાં છે એમ જણાય છે; અને આત્મજ્ઞાન થયા પછી પણ જો આત્મજ્ઞાનીમાં એ વિકારો રહેતા હોય, તો પછી આત્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં તફાવત શું ? તેથી આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ કેવું હોય, તે પણ આપની પાસેથી હું જાણવા માગું છું.

સંત—એ સઘળું આગળ હું તને સમજાવી ગયો છું, છતાં એ વિષય એવો છે, કે જલદી મનનું સમાધાન થઈ શકે નહિ; અને તને જેવી શંકા ઊઠે છે તેવી ઊઠવી સ્વાભાવિક છે. હજી પણ તને જે જે શંકાઓ રહેતી હોય, તે સઘળી અત્યારે ખુલ્લી કરીને સમાધાન મેળવી લેવું; કારણ કે મારી ઇચ્છા પણ તને યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવાની છે. વળી મારે હવે અહીંથી વિચરવાનું હોઈ તારી સઘળી શંકાઓનું સમાધાન કરી જવાનું છે. હવે તને કહું છું, કે અજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાની વચ્ચે ફેર એટલો જ છે, કે આત્મજ્ઞાની એ વિકારો દેહના છે ને દેહની

સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે; જ્યારે અજ્ઞાની દેહ તથા આત્માને જુદા જાણતો નથી તેમ જ તેને દેહાભિમાન હોવાને લીધે એ વિકારોને પોતાના માની લે છે. તે જ મોટો ફરક છે. તું આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ જાણવા માગે છે, પરંતુ તે પહેલાં તારે આત્માનું લક્ષણ જાણવું જોઈએ.

સાધક—આપ કહો છો, કે એ તો મન, વાણી, ઇન્દ્રિયથી અગોચર એટલે ન જાણી શકાય તેવો છે; તો પછી આત્માનું લક્ષણ શી રીતે જાણવું ?

સંત—એમ જ છે તો પછી આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ પણ શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે આત્મા તો કોઈ પણ જાતના લક્ષણ રહિત છે અને આત્મજ્ઞાની પણ તેવો જ છે. ઇન્દ્રિયાદિકના ધર્મો પોતે પોતાને વિષે માનતો નથી અને ઇન્દ્રિયો પોતાને વશ રહે તેથી લાભ રહે કે ન રહે પણ પોતે હાનિ માનતો નથી. એ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

સમાહિતૈઃ કઃ કરણૈર્ગુણાત્મભિર્ગુણે ભવેન્મત્સુવિવિક્તધામ્નઃ ।

વિક્ષિપ્યમાણૈસ્ત કિં નુ દૂષણં ઘનૈરુપેતૈર્વિગતૈ રવેઃ કિમ્ ॥

ભા. ૧૧. ૨૮-૨૫

આત્મજ્ઞાનીને ઇન્દ્રિયોથી ગુણ કે દોષ કાંઈ લાગતો નથી. જે પુરુષ આત્માને એટલે મારા સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે, તેને ઇન્દ્રિયો અધીન રહે છે; તેથી તેને અનુકૂળ ઇન્દ્રિયોથી કોઈ જાતનો ગુણ થતો નથી; તેમ ઇન્દ્રિયોના વિક્ષેપથી હાનિ થતી નથી—એમ આકાશમાં વાદળાં આવવા અને જવાથી સૂર્યને કાંઈ વિક્ષેપ જણાતો નથી તેમ.

સાધક—હવે જો એમ જ હોય કે કાંઈ કરવાનું નથી, ફક્ત સમજવાનું જ છે; તો તે છતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

ગી૦ અ૦ ૧૪; શ્લો૦ ૨૪, ૨૫

સુખદુઃખ જેને સમાન છે, જે આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થિત છે, માટી, પથ્થર કે સુવર્ણ જેને મન સરખાં જ છે, પ્રિય અને અપ્રિયમાં જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, જે ધૈર્યવાન છે અને જેને નિંદાસ્તુતિ પણ સમાન છે; વળી જેને માન-અપમાન પણ સરખાં છે, કોઈ શત્રુ કે મિત્ર નથી અને જેણે સર્વ આરંભકર્મનો ત્યાગ કરેલો છે, તે જ ગુણાતીત એટલે ત્રણે ગુણોથી પર થયેલો ગણાય છે.

આમ કહેલું છે, તોપણ તમે કહો છો કે કાંઈ કરવાનું નથી; પણ ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ થયા સિવાય જ્ઞાની કેમ કહેવાય? વળી ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં શ્લોક ૫૬ થી ૬૩ સુધીમાં કહ્યું છે, કે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાએ જરૂર ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો જ જોઈએ, નહિ તો આત્મજ્ઞાન થતું નથી. તેમ જ કહ્યું છે, કે—

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ગી૦ ૨-૬૬

‘જેણે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કર્યો નથી. તેને આત્મજ્ઞાન જ હોતું નથી; તેમ તેવા મનુષ્યથી પરમાત્માનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી; અને પરમાત્માના ધ્યાન સિવાય શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ વિના સુખ તો હોય જ ક્યાંથી?’

સંત—એ તું સમજી શક્યો નથી. એ તો આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં સ્થિત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કર્મઉપાસનાના

માર્ગે લઈ જઈ જ્ઞાન બતાવવાની યુક્તિ કરેલી છે; કારણ કે ભગવાને જોયું, કે સ્વરૂપની બાબતમાં અર્જુનની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી તેથી જ એમ કરવાની જરૂર પડી હતી; અને તેથી જ કહેલ છે, કે:—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદાં દ્રષ્ટાનુપश्यति ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥

ગી. અ. ૧૪. શ્લો. ૧૯ ને ૨૩

‘જ્યારે વિવેકી મનુષ્ય બુદ્ધિ આદિ બદલાયેલા ગુણોથી ભિન્ન કર્તા બીજો કોઈ નથી એમ જુએ છે અને ગુણોથી તેનો સાક્ષી આત્મા જુદો છે એમ જાણે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મને પામી શકે છે.’

‘ઉદાસીનની પેઠે સાક્ષીરૂપે રહેલો સુખદુઃખ આદિથી જે ચલિત થતો નથી પરંતુ ગુણો જ સુખદુઃખાદિક કાર્યોને વિષે વર્તે છે, તેની સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી.’

તેઓ એવા જ્ઞાન વડે સ્થિર રહે છે. તું કહે છે તેમ માન-અપમાન જેને સરખાં છે તેને જ્ઞાની કહેવો. તો પછી સનકાદિક જેવા જે પરમજ્ઞાની ને જ્યારે શ્રીવિષ્ણુના દ્વાર-પાળો જયવિજયે વૈકુંઠમાં જતાં રોક્યા હતા; ત્યારે પોતાનું અપમાન થયું માની ક્રોધાવેશમાં શાપ આપ્યો; આમ તેમને માન-અપમાન લાગ્યું અને તેને લીધે ક્રોધ પણ થયો. આ વાત શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના ૧૫મા અધ્યાયમાં છે. આવા પરમપૂજ્ય ગણાતા અને ભગવદ્ભક્ત સનકાદિકોને પણ દેહના ધર્મો છૂટ્યા નથી, તો બીજાની તો શું વાત કરવી ? મારે આ ઉપરથી સમજવાનું છે, કે એ સર્વ ધર્મો દેહના જ છે. વળી

માટી અને સુવર્ણની બાબતમાં જેને સમદૃષ્ટિ થઈ હોય, તે જ જ્ઞાની ગણાય એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે; છતાં ભગવાન પોતે સ્વયંતક મણિ મેળવવા માટે શતધન્વાને મારીને મણિ મેળવ્યો હતો. શું પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ એવા હજારો મણિઓ પેદા કરી શકે તેમ નહોતા ? પરંતુ તેમ નથી. પરમાત્મા કૃષ્ણ જેવાને પણ દેહના ધર્મો છૂટ્યા નથી. આ વાત શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધના ૫૭ મા અધ્યાયમાં છે. તેમ જ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ એવા અધ્યાયના ૧૩મા શ્લોકમાં યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ મૈત્રેયીને કહ્યું છે, કે ભૂતોના નાશની પછી જ જીવભાવ વિનાશ પામે છે. યથાર્થ રીતે શરીરત્યાગ કર્યા પછી ‘આ મારું ઘર છે હું સુખી છું’ એવું વિશેષ જ્ઞાન રહેતું નથી; એટલે પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી પણ શરીરના ભાવો શરીર હોય છે ત્યાં સુધી જતા નથી; એ ભાવો શરીરની સાથે અંતઃકરણ નષ્ટ થયા પછી જ નાશ પામે છે; પરંતુ હૃદયગ્રંથિ તો જ્ઞાન થયાની સાથે જ ભેદાર્થ બળ્ય છે.

મિથ્યતે હૃદયગ્રંથી ચ્છિદ્યન્તે સર્વં સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

પરમાત્માને જાણી શકાય છે, અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હૃદયગ્રંથિના સર્વ સંશયો છેદાય છે; આ પ્રમાણે હોવા છતાં ભેદ થાય તોપણ શરીર શરીરનો ધર્મ બજાવે છે, એમ જાણી તારે એ શરીરના ધર્મો તારા પોતાના એટલે આત્માના છે એમ જાણવું નહિ; કારણ કે જો તે ધર્મો આત્માના હોય તો આત્મા અખંડ છે, સુષુપ્તિ અગર ગાઢ નિદ્રામાં એ ધર્મો દેખાતા નથી અને આત્મા તો તે વખતે પણ છે જ. માટે સર્વ ધર્મો બુદ્ધિ આદિકના તેમ જ મનના છે અને આત્મામાં દેખાય છે એવું જણાય છે. એ બાબતમાં બુદ્ધિમાં

આત્માના ધર્મો કેવી રીતે દેખાય છે તે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને બહુ સારી રીતે બતાવેલું છે.

નૃત્યતો ગાયતઃ પश्यन्त्यैવાનુકરોતિ તાન્ ।

एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥

यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रમतीव भूः ॥

ભા: ૧૧. અં ૨૨, શ્લો ૫૨, ૫૩

નાચતા અને ગાયન કરતા માણસને જોનારો માણસ તેમાં રહેલા સ્વર, તાલ તથા શૃંગારાદિક રસનું પોતાના મનમાં સમાવર્તન કરે છે; તેમ બુદ્ધિના ગુણોને જોતો અકર્તા માણસ પણ તે ગુણોને પોતામાં માની લે છે, એટલે અકર્તા છતાં પોતાને કર્તા માને છે.

જેમ જળમાં ઊભેલાં વૃક્ષો જળના હલવાથી હલતાં દેખાય છે, તેમ અંતઃકરણને જન્મમરણાદિક થવાથી તેમાં પ્રતિબિંબ થયેલ આત્મા જન્મમરણ પામતો હોય તેમ દેખાય છે.

સાધક—દેહના ધર્મો આત્મામાં આરોપિત છે અને અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસને લીધે આત્મામાં દેખાય છે; એ બાબત આપે બહુ જ સરસ રીતે સમજાવી તોપણ એક શંકા રહે છે તેનું સમાધાન કરશો? આપે કહ્યું તેમ હોય, તો આત્મજ્ઞાન થયું હોય તેવો માણસ કંઈ આંખથી કેને જુએ? કયા કાનથી કેને સાંભળે? એવો જ્ઞાની માણસ કંઈ પણ ચેષ્ટા રહિત થવો જોઈએ; છતાં આપ તો એમ જ કહ્યા કરો છો, કે કંઈ કરવાનું નથી, પણ સમજવાનું છે; પણ જ્ઞાનીને કંઈ પણ વ્યવહાર દેખાય નહિ અથવા સંભળાય નહિ, ત્યારે જ તેને જ્ઞાની કહેવો જોઈએ; કારણ કે જ્યાં સુધી દૈતલાવ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાની

કહેવાય નહિ. જેમ રાત્રિનો અંધકાર દૂર કર્યા સિવાય સૂર્ય ઉદય થતો નથી, તેમ દ્વૈતભાવનો નાશ થયા વગર આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું જ નથી, એમ હું તો માનું છું.

સંત—દ્વૈતની ભાંજગડથી ખુરશી, ટેબલ કે જડ પદાર્થો બધા બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય, એમ તારા કહેવા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે જડ પદાર્થોને દ્વૈતની ઉપાધિ દેખાતી નથી. વળી જ્ઞાનીને શારીરિક વ્યથા અગર સાધારણ જીવજંતુ કરડશે, તો તેનું શરીર હાલશે-ચાલશે અગર વ્યથા પામશે; પરંતુ જડ પદાર્થોને તેમાંનું કંઈ થશે નહિ. માટે તારા કહેવા પ્રમાણે ખુરશી, ઘડો વગેરે જડ પદાર્થો પણ બ્રહ્મજ્ઞાની ગણાય એમ તારું કહેવું છે, ખરું ?

સાધક—ત્યારે શું મહારાજ, હું સમજી શકતો નથી ?

સંત—જો તારા વિચાર પ્રમાણે માનીએ, તો સુષુપ્તિને પણ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય; પરંતુ તેમ નથી. કેવળ આત્મજ્ઞાન જ બ્રહ્મવિદ્યા છે, એમ માનવું એ જ ઉત્તમ છે. માટે તું પણ એમ જ જાણ.

સાધક—ઘણાએક મૂર્ખાઓ આત્મજ્ઞાનીઓ ઉપર આક્ષેપ કરે છે, કે જેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હોય તેને અલક્ષાલક્ષ કરવામાં કંઈ હરકત નથી; તેમ જ અગમનાગમન કરવામાં અડચણ નથી. આવા કુતર્કો કરે છે, તેનું કેમ ?

સંત—એવા જે કુતર્કો કરતા હોય તેવા મૂર્ખાઓ તો જ્યાં જોઈશું ત્યાં નજરે પડશે. આવા આત્મજ્ઞાની-બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો તોટો નથી. કારણ કે સૂવરો, શ્વાન કે ગધેડા જ અલક્ષાલક્ષને માનતા નથી તેમ જ અગમનાગમનનો તકાવત દેખી શકતા નથી; એટલે એ શ્વાન કે ગધેડા જેવા જે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ હોય, તેઓ તેવું આચરણ કરી પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાની

હોવાનો સંતોષ લલે માને; પણ તેમને માટે ચોરાશી લક્ષ યોનિઓ તૈયાર છે.

સાધક—મહારાજ, એમ કેમ કહે છે ? લગવાને કહ્યું છે, કે:—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ગી. ૫-૧૮

‘વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, ચાંડાલમાં કે શ્વાન વગેરેમાં સમદષ્ટિ કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કહેવાય છે’ એમ કહેલું છે.

સંત—હા, તે શું ખોટું કહ્યું છે? મનુષ્ય સ્વાર્થ નિમિત્તે પોતાની ઇચ્છાને અધીન થઈ યથેષ્ટ આચરણ કરે છતાં આત્મજ્ઞાનીમાં અપવાનો દંભ કરે, તેથી કાંઈ આત્મજ્ઞાની ગણાઈ શકે કે થઈ શકે નહિ. ઉપર તે જે શ્લોક કહ્યો છે, તેમાં સ્પષ્ટ સૂચવેલું છે, કે બ્રાહ્મણ, હાથી, ગાય, શ્વાન કે ચાંડાલમાં આત્મજ્ઞાનીઓ સમદર્શી હોય તે બરાબર છે; કારણ કે સર્વ શરીરો પંચભૂતનાં છે અને તેમાં રહેલો આત્મા સર્વમાં એક જ વ્યાપી રહેલો છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે સર્વ સમાન જ છે. બાકી તે સિવાયના જે ભેદ દેખાય છે, તે તો માત્ર કલ્પિત નામ-રૂપાત્મક જ છે, સિવાય કાંઈ નથી. પૂર્વે એક સમયે ભગવાન આઘશંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સહિત ગંગા-કિનારે સ્નાનસંધ્યાદિક કાર્ય કરવા માટે પધારતા હતા. રસ્તામાં ભયાનક કૂતરાઓથી વિંટળાયેલો ચાંડાલ તેમની સામે આવ્યો આવતો જણાયો. છેક નજીક આવ્યો એટલે ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું, કે ‘હર જ્ઞ.’ એમ કહેતાંની સાથે જ ચાંડાલે ઉત્તર આપ્યો, કે ‘હે યતિશ્રેષ્ઠ! તમે ‘હર જ્ઞ’

એમ કેને કહો છો ? આ ચાંડાલરૂપી દેહને કહો છો, કે એ દેહમાં રહેલા આત્માને કહો છો ? જો એ દેહને કહેતા હો, તો તે પંચભૂતાત્મક છે. તમારો દેહ પણ પંચભૂતાત્મક છે. જો તેની અંદર રહેલ આત્માને કહેતા હો, તો તે પણ આપના દેહની અંદર જે આત્મા છે તેનાથી તે બુદ્ધો નથી જ. આપ કહો છો તે વાસ્તવિક નથી; કારણ કે આ દેહથી આપનો દેહ કઈ રીતે શ્રેષ્ઠ છે ? વળી આત્મા તો એક, અખંડ, સર્વવ્યાપી અને અસંગ છે; એટલે સર્વ ઠેકાણે સર્વ શરીરોને વિષે એ જ છે. બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલનો ભેદ આપના જેવા આત્મજ્ઞાનીને ઘટતો નથી. આપ તો સમસ્ત જગતમાં અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કરવાવાળા છો છતાં આપ ભેદ સ્વીકારો છો તે યોગ્ય નથી. સૂર્યનું પ્રતિબિંબ મદિરા કે અમૃતને વિષે પડયું હોય, તેથી સૂર્યને કાંઈ પ્રત્યવાય નડતો નથી; તેવી રીતે આત્મા હરકોઈ શરીરને વિષે રહ્યો હોય છતાં તે સૂર્યની પેઠે અસંગ હોઈ તેને પણ કાંઈ પ્રત્યવાય લાગતો જ નથી. માટે હે યતીશ્વર ! ‘હું બ્રાહ્મણ છું અને આ ચાંડાલ છે’ માટે ‘દૂર જા’ એવો આગ્રહ રાખવો એટલે દેહાભિમાન રાખવું આપને યોગ્ય નથી. દેહ ક્ષણભંગુર છે, જેને માટે આપ જેવા અદ્વૈતમતવાદી અભિમાન રાખે તે અનુચિત છે. આ પ્રમાણે ચાંડાલનું યથાર્થ કહેવું સાંભળી ભગવાન શંકરાચાર્ય વિસ્મય પામતાં કહેવા લાગ્યા, કે ‘હે ભાઈ ! આ લોકમાં વિષયોનો અનુભવ કરતી વખતે જે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વ મિથ્યા ભૂત-ઉપાધિઓનો બાધ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલું જ્ઞાન માત્ર હું છું-મારાથી અતિરિક્ત કોઈ નથી એવી જેની બુદ્ધિ હોય તે મારો ગુરુ છે. એ ઉપરથી ‘દૂર જા’ એમ જે કહ્યું છે, તે તારા દેહને કે આત્માને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું નથી

પરંતુ તે દેહના તાદાત્મ્યધ્યાસને દૂર કરવાના હેતુથી જ કહ્યું છે. જો તાદાત્મ્યધ્યાસ ન હોય, તો તું પણ મારો ગુરુ છે. આ વાત શ્રી શંકરદિગ્વિજયમાં સારી રીતે વર્ણવેલી છે.

સાધક—આપ મારી શંકાઓનું સમાધાન કરતા જાઓ છો, તેમ તેમ મને નવી નવી શંકાઓ ઉદ્ભવે છે; એટલે જો બધી શંકાઓ એક પછી એક આપને જણાવી તેનું પણ સમાધાન આપની પાસે કરાવી લઈશિ. આપના કહેવા ઉપરથી મને એક બાબતનો વિરોધાભાસ જણાય છે. આપણા શાસ્ત્રોએ યોગનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેના વડે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે એમ જણાવેલું છે; અને તેમાં એક પછી એક એમ સાત ભૂમિકાઓ ગણાવી છે. વળી કહ્યું છે, કે છઠ્ઠી તથા સાતમી ભૂમિકાએ પહોંચેલા માણસને દેહભાન રહેતું નથી. તેવી છઠ્ઠી ભૂમિકાવાળાને જ્ઞાન થયું કહેવાય છે; અને આપના કહેવા પ્રમાણે તો આત્મજ્ઞાન જ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન છે તો પછી ભૂમિકાઓ વિષે શું સમજવું?

સંત—જો તારું કહેવું ખરું છે. કેટલેક ઠેકાણે જો ભૂમિકાઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે ખરું, પણ દેહભાન ન રહે એટલે જો ભાન અવસ્થાવાળાને જ બ્રહ્મજ્ઞાન થયું ગણાય એમ માની શકાય એવું નથી.

દેહનો જે તાદાત્મ્યધ્યાસ થયેલો છે, તે ત્રણે કાળમાં નથી એમ નિશ્ચય કરવો એને જ જ્ઞાન કહે છે. હૃદયગ્રંથિનો છેદ થવાથી તો બ્રાન્તિ દેહના અધ્યાસથી થયેલી છે એવું ભાન થાય છે; અને ત્યારે તે દેહના ધર્મો પોતાના નથી એમ જાણે છે. આમ છે તો પછી તે જણાવી તે સાત ભૂમિકાઓ પણ દેહને લઈને છે; અને દેહની સાથે તારે તો કાંઈ સંબંધ નથી તેથી તે દેહ વડે થયેલી ભૂમિકાઓ સાથે તારે શું સંબંધ?

સાધક—આ માટે બીજો કોઈ શાસ્ત્રપુરાણનો કાંઈ ખુલાસો છે, કે આપ પોતે જ એમ કહી શકો છો ?

સંત—હું તને શાસ્ત્રાધારે તેમ જ મારા અનુભવ વડે કહું છું; અને તેનું પ્રમાણ તારે જોઈતું હોય તો તે પણ કહું છું, કે આ વિષેની ચર્ચા બહુ સારી રીતે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મના ઉત્તરાર્ધમાં રાજા જનકવિદેહી તથા વશિષ્ઠકૃષિ, જનક અને યાજ્ઞવલ્કય, જનક અને સુલભાના સંવાદનો મુખ્ય ભાગ તને કહું છું. તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને મનન, નિદિધ્યાસન કરીશ, તો તારા મનનું અવશ્ય સમાધાન થઈ જશે. યાજ્ઞવલ્કય કહે છે: ‘હે જનક ! જે કૈવલ્ય વસ્તુ છે તે પોતાને વિષે જ સ્થિત છે, તેને જાણીને તથા પૂર્વ-કર્મ તથા તેની ઉત્પત્તિનું કારણ બુદ્ધિની વૃત્તિ જે તેને પ્રકાશ કરે છે તેને લિંગ શરીરને વશ રહેલી જાણીને જે મધ્યસ્થ આત્મા કે જેને વિષે પાપ છે જ નહિ તેને અસંગ જાણવો.’ જ્યારે એક જ કર્મ થકી સ્થૂલ શરીરના કર્મની અનુવૃત્તિને લીધે સ્વપ્નપ્રપંચનો ભાસ થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ અસંગ છે એમ જણાય છે; તેમ જ જાગૃતરૂપી ભ્રમમાં પણ વિષયની વાસનાવાળાઓને કર્મ એ જ ભ્રમનું કારણ છે અને આત્મા અસંગ છે, છતાં આત્માને લીધે ઇન્દ્રિયાદિક રહેલાં છે એમ ભ્રમથી જણાય છે. તાત્પર્ય એ જ છે, કે જેમ સ્વપ્નમાં એક જ આત્મા વાસનારૂપી બળથી જગતરૂપ થઈને દેખાય છે પરંતુ તે અસંગ છે, તેવી જ રીતે જાગૃતમાં પણ પૂર્વજન્મની વાસનાના બળ વડે જગતરૂપી જણાય છે પરંતુ તે તો અસંગ જ છે.’ વસિષ્ઠ જનકને કહે છે: ‘સર્વ વિકારો ક્ષય થયા બાદ સત્તા માત્ર બ્રહ્મ હું છું એવી રીતે બ્રહ્મપણાને પામવું તેનું નામ મોક્ષ. મૂળ પ્રકૃતિનો લય થયા સિવાય

મનુષ્ય વારંવાર જન્મમરણ પામે છે તેનું કારણ એ જ, કે જન્મમરણ થવામાં કારણભૂત મૂળ પ્રકૃતિ જ છે. એ મૂળ પ્રકૃતિનો લય થવો એનું નામ જ મોક્ષ થયો કહેવાય. તે જ આનંદાત્મક વસ્તુ જડ ચૈતન્યના યોગથી પિંડપ્રહ્લાંડક થાય છે તેથી તે તે પિંડને વિષે ‘આ દેહ હું છું, આ દેહ મારો છે’ એમ અહંમમતા કરવાથી જીવ તેને વિષે જ લમે છે. હવે એ અહંતામમતા કરાવનારો જીવ કોણ છે? એ શંકાના નિવારણ માટે કહે છે, કે છવીસમો મહાન આત્મા છે, કે જે નિર્મળ અને અત્યંત શુદ્ધ છે છતાં અજ્ઞાનને લીધે પોતાને મલિન માને છે, જેથી ક્રમે કરીને શુદ્ધ ચેતન અને અશુદ્ધ પ્રકૃતિના યોગથી તે અશુદ્ધ થાય છે. એનું સેવન રહેવાથી અગર કરવાથી જ્ઞાની પણ અજ્ઞાની જેવો થઈ જાય છે; અને તે જ પ્રમાણે આત્મા પણ અજ્ઞાનાવસ્થામાં પરોવાયેલો હોઈ તેમ જ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું સેવન કરવાથી તે પણ ત્રણ ગુણવાળો દેખાય છે. જનક કહે છે: ‘હે ભગવન્! ઉપર આપે કહ્યું, કે પ્રકૃતિનો લય થવાથી મોક્ષ થાય છે. અક્ષર અને ક્ષર એ બન્નેનો સંબંધ તો સદૈવ છે જ. સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ જગતોત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. માત-પિતાના જે ગુણો સંતાનમાં ઊતરે છે-અસ્થિ, સ્નાયુ અને મજ્જા, એ પિતાનો વારસો; અને ત્વચા, માંસ, રુધિર એ માતાનો વારસો છે; એમ હું તો જાણું છું, તેમ જ વેદશાસ્ત્રમાં પણ એમ જ કહેલું છે. એવી જ રીતે એકબીજાના અરસપરસ ગુણોનો આશ્રય હોવાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ અન્યોન્ય બંધાયેલાં છે. એટલે મને એમ જણાય છે, કે મોક્ષધર્મ પણ નથી; કારણ કે ચિત્ત અને અચિત્ત, ચૈતન્ય, જડતા અને પ્રકૃતિ એ બધાં એવાં ગૂંથાયેલાં છે, કે કદી છૂટાં પડી શકે જ નહિ;

તેથી સાક્ષાત્કાર થાય તેવું કોઈ દૃષ્ટાંત હોય તો મને કહો.’ તેથી વસિષ્ઠજી કહે છે, કે ‘હે રાજન્! તમોએ જે વેદ-શાસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત આપ્યું, તે પ્રમાણે તમો પ્રમાણ માનો છો, તે યથાર્થ છે; પરંતુ ચિત્ત અને અચિત્તનો ત્રિકાલિક સંબંધ તમે જાણતા નથી. સાંખ્યાચાર્યો અને યોગચાર્યો તે તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણી શક્યા છે. યોગશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યો જે જાણે છે, તે જ તત્ત્વ સાંખ્ય વડે જાણી શકાય છે. જે પુરુષ સાંખ્ય અને યોગ એક જ છે એમ જાણે છે, તે જ બુદ્ધિમાન છે એમ જાણવું. ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, સ્નાયુ અને સઘળી ઇન્દ્રિયો—એ સર્વે માત-પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે માનો છો; પરંતુ જેમ એક બીજામાંથી બીજું બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો સહિત સમઘાતુઓ બીજામાંથી ઊપજે છે. પરંતુ કોઈ એ કાર્યથી જે બીજા ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી. આત્મા તો ઇન્દ્રિય વિનાનો અને દેહાદિ વિનાનો અને નિર્ગુણ છે; માટે એનાથી શી રીતે ગુણ ઉત્પન્ન થઈ શકે? એથી ગુણોને વિષે જ ગુણો ઊપજે છે અને તેમાં જ લય થાય છે એમ સમજવું. એ મુજબ જ પ્રકૃતિમાંથી ગુણની ઉત્પત્તિ છે અને પ્રકૃતિમાં જ ગુણોનો લય થાય છે. ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, અસ્થિ, સ્નાયુ, અને વીર્ય—એ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. અજ્ઞાનથી અંતઃકરણમાં ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ છે, તે જીવ ગણાય છે; પરંતુ આત્મા તો જીવ અને જગત એ બન્નેથી વિલક્ષણ છે, જુદો છે. ઋતુઓ જેમ અમૂર્ત છે છતાં તેનાં પરિણામે ફળ, ફૂલ વગેરે થાય છે, તેમ દૃશ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ કરવા વડે દૃષ્ટિના દેવ સૂર્યનું અનુમાન થાય છે; તેમ જ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનાર ચિદાત્માનું પણ છે. જેમ દૃષ્ટિમાં સૂર્યનો સંબંધ છે, તેમ પ્રત્યેક જડ વસ્તુ સાથે આત્માનો

સંબંધ છે; અને જેમ દૃશ્ય વસ્તુના વિકારવડે સૂર્ય વિકાર ચામતો નથી, તેમ જડ વસ્તુના વિકારીપણાથી આત્માને પણ કંઈ બાધ નડતો નથી; એવી રીતે આત્મા અનાદિ, અંત રહિત સર્વદર્શી અને વિકાર રહિત છે છતાં ગુણોને લીધે કેવળ દેહાભિમાન વડે જ પોતે ગુણવાળો હોય એમ દેખાય છે. દેહાદિક આકારમાં પ્રતિબિંબિત થઈને તેમાંના સુખદુઃખાદિને પોતાને વિષે જાણે છે. પણ જે ગુણને જાણનાર છે તેઓ તો એમ જાણે છે, કે ગુણવાળાને ગુણ હોય; પરંતુ ગુણ વગરનાને ગુણહોય જ ક્યાંથી ? કારણ કે આત્મા નિર્ગુણ છે. આમ હોવાથી જીવ અને આત્માને અલેક્ષ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર જ ખરું છે. એનો ટૂંકમાં ભાવાર્થ એ છે, કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ ભૂત, પાંચ વિષય, ચાર અંતઃકરણ તથા પ્રકૃતિ, એ પચીસેમાં દ્રવ્ય વિષયનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ આત્મા છે અને એ છવીસમું તત્ત્વ છે. x એ પચીસ તત્ત્વથી પર છે અને એનો ખીન્ન તત્ત્વની પેઠે જન્મ નથી પરંતુ સ્વયં છે જ. એથી જ સાંખ્યાચાર્યો જીવ અને આત્માનો ભેદ માનતા નથી. દાખલા તરીકે માછલું જેમ પાણીમાં નિવાસ કરતું હોવાથી

x પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય-શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, ગ્રીહવા અને ઘ્રાણ; પાંચ કર્મેન્દ્રિય-વાયા, હાથ, પગ, શિશ્ન અને ગુદા; પાંચ ભૂત-પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ; પાંચ વિષય શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગંધ; ચાર અંતઃકરણ-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર... ઉપર મુજબ ચોવીસ તત્ત્વ થયાં, તેમાં પ્રકૃતિ અને આત્મ-તત્ત્વ મળીને કુલ છવીસ થયાં. છવીસમું આત્મતત્ત્વ તેને ઉપર જણાવેલાં પચીસ તત્ત્વો સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી; કારણ કે એ પચીસ અનાત્મતત્ત્વો હોઈ શરીર સાથે સંબંધ રાખે છે, જ્યારે આત્મતત્ત્વ શરીર સાથે સંબંધ રાખતું નથી.

તેનો પાણી સાથે સ્નેહ બંધાઈ જાય છે અને તેમાં રમણ કરે છે એટલે કે તેમાં વિહાર કરતાં ઉપર-નીચે આવે-જાય છે. પરંતુ જે સમયે તે ડૂબકી મારીને નીચે ગયેલું હોય ત્યારે દેખી શકાતું નથી, તેમ આ જીવ પણ પ્રકૃતિથી નિવાસ કરી રહેલો હોવાથી તેને વિષે અભિમાન બંધાઈ જાય છે અને પોતે આત્માથી અલિપ્ત છે એમ જોઈ શકતો નથી. પરંતુ જેમ પેલું માછલું જળમાંથી બહાર નીકળે છે, તેમ આ જીવ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનના સંસ્કારવાળો થાય ત્યારે સંસારથી મુક્ત થાય છે. જીવદશામાં મરણાદિકનો ભય રહેલો છે અને આત્મદશામાં તે હોતો નથી. જીવદશામાં દેહાભિમાન હોય છે અને આત્મદશામાં હોતું નથી. આ પ્રમાણે જનકવિદેહીએ જ્યારે સાંભળીને નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે સર્વ દૃશ્ય જગતને મિથ્યા જાણી ફક્ત બ્રહ્મનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યા. હવે તને સુલભા અને જનકનો થોડો સંવાદ કહું છું. આત્મજ્ઞાની તરીકે જનક રાજાની પ્રશંસા સાંભળીને તેમની પરીક્ષા લેવા માટે સુલભા નામની એક મહાન વિદુષી સ્ત્રી સંન્યાસીના વેષમાં જનકની કચેરીમાં ગઈ અને તેની સાથે ચર્ચા કરવા લાગી. જનકની પરીક્ષા કરવા માટે તે વખતે સુલભાએ જનકના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જનક રાજાએ તેને વર્ણસંકર કરનારી કહીને તેની નિંદા કરી. તેના ઉત્તરમાં સુલભાએ રાજા જનકને કહ્યું, કે ‘હે રાજા ! મારા સરળી યોગિનીને તમારે વર્ણસંકર કહેવી ઘટતી નથી; કારણ કે તમે સર્વ શાસ્ત્રોનો સત્સંગ દ્વારા ઉપદેશ લઈને આત્મપદને પામેલ છો, છતાં તમારા સરખા આત્મજ્ઞાનીને આવો ભ્રમ કેમ થયો ? માટે મને લાગે છે, કે તમે જે શાસ્ત્ર-શ્રવણ દ્વારા સત્સંગ કરેલો છે, તે સર્વે માત્ર દંભ જ જણાય છે. વળી વયમાં વૃદ્ધ થવા છતાં જ્ઞાને વૃદ્ધ થયા જણાતા નથી. જો તમે

સર્વ પ્રકારે પોતાને મુક્ત માનતા હો, તો મેં બુદ્ધિસત્ત્વ વડે તમારામાં પ્રવેશ કર્યો, તેમાં તમારું શું બગાડયું? આ શરીરના કોઈ પણ અવયવ વડે હું તમને અડકતી નથી, તમે મોટા કુળમાં જન્મેલા છો, લાજ-મર્યાદાવાળા છો, વળી દીર્ઘ-દર્શી છો; છતાં ભ્રમિત કેમ થયા એ સમજાતું નથી. તમારી સ્થિતિ અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ જેવી હોય એમ જણાય છે. જો તમે બ્રહ્મજ્ઞાની હો તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છો; દેહાભિમાન ટળી ગયેલું હોય એટલે પંચભૂતાત્મક સંબંધ લય થઈ ગયેલ હોય અને આત્મસાક્ષાત્કારને લીધે સર્વ જગત બ્રહ્માકાર જણાતું હોય, તો સકળ સૃષ્ટિમાં બીજું કોઈ છે જ નહિ. તો પછી તમારા વિષે પ્રવેશ કોણે કર્યો? અદ્વૈતમાં દ્વૈતનો ભાસ કેમ થયો?’

આ પ્રમાણેનો સંવાદ સાંભળી તારી શંકાનું નિવારણ થયું કે નહિ?

સાધક—મહારાજ! આ સંવાદ તો બહુ ગૂઢાર્થવાળો તેમ જ રહસ્યમય તમો કહ્યો, એના વિચારથી મારી શંકાઓ મટી ખરી; પણ જેના માટે ખુલાસો થયો નથી તેવી શંકા પૂછું છું, કે મહાત્મા ભરતજી જેવા પોતાનું રાજ્યપાટ વગેરે ત્યજી જંગલમાં જઈ રહ્યા તેનું કારણ શું? આપ તો કહો છો તેમ આત્મજ્ઞાનીને સંસાર કે જંગલ સઘળું સમાન છે, છતાં તેઓ જંગલમાં શા માટે ગયા? જનક રાજ રાજ્યમાં રહી કારભાર કરતા છતાં વિદેહી કહેવાયા; અને ભરતજી કાંઈ જનકથી ઓછા જ્ઞાની નહોતા છતાં તેઓ જંગલમાં કેમ ગયા?

સંત—તું કહે છે તેવી રીતે જ ખરેખર ભરતજી રાજ્ય, લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર સઘળું ત્યજીને જંગલમાં ગયા

હતા; પરંતુ માયાનું પ્રાણદ્ય કેટલું જળરૂં છે તે તું હજી જાણતો નથી. મહાસમર્થ ભરતજી કોઈથી ત્યજ્ય નહિ તેવું પોતાનું રાજપાટ, વૈભવ, ખાનપાન અને સ્ત્રીપુત્ર વગેરે સઘળું ત્યજીને જંગલમાં ગયા તોપણ તેમના ઉપર માયાએ પોતાનું બળ અજમાવ્યું. એક હરણના બચ્ચા માટે લઈને અંતકાળે સદ્ગતિ નહિ થતાં હરણનો અવતાર લેવો પડ્યો. તેઓ પરમ-હંસની ગતિને પામેલા હોવા છતાં હરણનું સ્મરણ રહેવાથી તેમની આવી દશા થઈ. માટે તે ઉપરથી સમજવાનું કે જ્ઞાન વિના ત્યાગ ટકી શકતો નથી-જ્ઞાન વિનાનો ત્યાગ એ તો હોલામાં-થી ચૂલામાં પડવા જેવું થાય છે. એ જ ભરતજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતના પંચમ સ્કંધના બારમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં રહૂગણ રાજાને કહ્યું છે, કે ‘હે રાજા! સ્વરૂપનો લાભ એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર કાંઈ વૈદિક કર્મ કરવાથી કે પ્રાણીઓને અન્ન આદિ આપવાથી, પરોપકાર કરવાથી, વેદાભ્યાસ કરવાથી, અગ્નિ, જળ કે સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી થતો નથી; પરંતુ મહાપુરુષના ચરણરજની સેવાથી થાય છે. મહાપુરુષની સેવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનથી જ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. આ બાબતનું એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળ. વગર વિચારે અગર અપરિપક્વ દશામાં ત્યાગ કરવાથી કેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તું સમજી શકીશ. રાજા શિખિધ્વજ અને રાણી ચૂડાલા પતિપત્ની હતાં, મહાન જ્ઞાની હતાં, જ્ઞાની પુરુષોની સેવા કરવાવાળાં હતાં, પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરતાં હતાં. રાણી સ્વસ્વરૂપને પહોંચી ચૂકેલી હતી અને રાજા પહોંચ્યા નહોતા. સંતસ્રમાગમથી તેમને લાગ્યું, કે ‘રાજપાટ, સ્ત્રી, પુત્ર, લક્ષ્મી વગેરેનો ત્યાગ કરી જંગલ જઈને પરમાત્માનું ભજન કરું, તો જ આત્મતત્ત્વને પામી શકાશે.’ આવો વિચાર કરી

જંગલ જવા તૈયાર થયા, રાણીએ સમજાવ્યા છતાં રોકાયા નહિ, તેમ કોઈ મહાત્મા કે રાણી પુરુષની સલાહ પણ લીધી નહિ અને ગાઢ અરણ્યમાં જઈ પર્ણકુટી બાંધી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. થોડા જ વખતમાં તેમના મનમાં રાજ્ય, પુત્ર, પરિવાર, સ્ત્રી, લક્ષ્મી વગેરેના વિચાર આવવા લાગ્યા. મારી સ્ત્રી મારા વિના શું કરતી હશે ? તે કેમ રહી શકતી હશે ? દુશ્મન રાજ ચડાઈ કરી મારું રાજ્ય લઈ લેશે, તો ? અગર કોઈ ચોર-લૂંટારા-ઓ આવી બળનો લૂંટી જશે તો ? મારી પ્રજા સુખી હશે કે દુઃખી ? આવા બધા વિચારો આવવા લાગ્યા. રાજ્યમાં રહેલી રાણી ચૂડાલાને પણ રાજનું સ્મરણ થવા લાગ્યું, તેથી તેણીએ વિચાર કર્યો, કે રાજા મારો તથા રાજ્યનો ત્યાગ કરી ગયેલા છે છતાં મને હર વખત યાદ આવ્યા કરે છે; એટલે મને એમ લાગે છે, કે રાજાને પણ જંગલમાં આવા જ વિચારો આવતા હોવા જોઈએ. જો તેમને આવા વિચારો ન આવતા હોત, તો મને પણ રાજા યાદ આવત નહિ. માટે મનોમન સાક્ષી પૂરે છે, કે રાજા જંગલમાં જઈ ઈશ્વરભજન કરવાને બદલે ઊલટા અતોષ્રષ્ટ તતોષ્રષ્ટ થયા છે. નથી થતું અહીંનું કે નથી થતું ત્યાંનું-તેમનાં બન્ને બગડે છે. માટે રાજાને રાજ્યમાં લાવીને સમજાવવા જોઈએ-નહિ તો રાજનું ઉભય બગડશે. આવો વિચાર કરીને રાણી ચૂડાલા સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરી પોતાના વાળની જટા બનાવી, ભગવી ઉદ્દી પહેરી, દંડ ગ્રહણ કરી રાજાને શોધવા નીકળી પડી. શોધતાં શોધતાં જ્યાં રાજા પર્ણકુટી કરીને રહેતો હતો ત્યાં આવી પહોંચી. કોઈ સંન્યાસી મહાત્મા ચાલ્યા આવે છે, એમ માની પર્ણકુટીમાંથી બેઠેલ રાજા પર્ણકુટી બહાર આવ્યો. ત્યાં તો સંન્યાસીના વેષમાં રાણી આવી પહોંચી. આવતાં જ રાજાએ નમસ્કાર કર્યો, કુશળ

વર્તમાન પૂછયા; રાણીએ યથાવિધિ ઉત્તર આપ્યા અને પછી બન્નેનો વાર્તાલાપ ચાલુ થયો.

રાણીએ પૂછ્યું:—મહારાજ ! તમે આ ગાઢા જંગલમાં ક્યારના આવ્યા છો ?

રાજા—મહારાજ ! હું બે-ત્રણ મહિનાથી આવ્યો છું. હું મોટો રાજા હતો; સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, રાજ્ય, લક્ષ્મી વગેરેનો ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે હું આ જંગલમાં આવીને રહ્યો છું.

રાણી—અહો ! ત્યારે તો તમે મોટા મહાત્મા અને મહાન ત્યાગી પણ છો.

રાજા—હા, મહારાજ, જેવી ઈશ્વરની ઇચ્છા. મેં તો એમની ઇચ્છાથી બધું છોડી દીધું છે.

રાણી—ઠીક; રાજાજી ! આપ એમ માનો છો, કે આપે બધું છોડી દીધું છે; પણ મારા જોવામાં તો એવું આવે છે, કે આપે કંઈ પણ ત્યજ્યું નથી.

રાજા—નહિ, મહારાજ, મેં તો બધું છોડી દીધું છે. હવે મારી પાસે કૌપીન, તુંળીપાત્ર, લાકડી અને આ ઘાસની બનાવેલી ઝંપડી છે—બીજું કંઈ નથી. જો આપની સલાહ થતી હોય, તો ઝંપડી પણ બાળી નાખું.

રાણી—ઠીક તો બાળી દો. એમાં શું ?

(તરત જ રાજાએ પર્ણકુટીને અગ્નિ લગાડી સળગાવી મૂકી.)

રાજા—કેમ, મહારાજ, હવે હું ત્યાગી થયો કે નહિ ?

રાણી—નહિ, મહારાજ, માત્ર ઝંપડી સળગાવી દેવાથી ત્યાગી ન બની જવાય.

રાજા—સારું, તો પછી આ લાકડી હજી બાકી છે; કહો તો તે પણ ફેંકી દઉં.

રાણી—સારું, ફેંકી દો.

(રાજાએ તે ફેંકી દીધી અને કહ્યું:—)

રાજા—મહારાજ, હવે ત્યાગી થયો કે ?

રાણી—નહિ, મહારાજ, હજી પણ તમે ત્યાગી નથી થઈ શક્યા.

રાજા—તો પછી હવે તો મારી પાસે ફક્ત કમંડલ છે; એ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. જો આજ્ઞા થાય તો ફેંકી નાખું.

રાણી—સારું, ફેંકી નાખો.

(તરત રાજાએ તુંબીપાત્રને ફેંક્યું અને કૂટી ગયું.)

રાજા—કેમ, મહારાજ, હવે તો હું ત્યાગી થયો ને ?

રાણી—નહિ, મહારાજ, હજી પણ તમે ત્યાગી નથી થઈ શક્યા.

રાજા—મહારાજ, તમે તો બહુ કરી ! હવે તો મારી પાસે માત્ર કૌપીન છે, બીજું કંઈ નથી. જો આપની એવી આજ્ઞા થાય, તો તેને પણ ફેંકી દઉં.

રાણી—સારું, ફેંકી દો.

(તરત જ રાજાએ કૌપીન કાઢી ફેંકી દીધું.)

રાજા—કેમ, મહારાજ, હવે ત્યાગી થયો ને ?

રાણી—નહિ-નહિ, મહારાજ, હજી પણ તમે ત્યાગી નથી થઈ શક્યા. શું એક વ્રણ તસુનું સૂતરનું કપડું ફેંકી દેવાથી ત્યાગી બની શકાય છે ?

રાજા—મહારાજ, તમારાથી થાક્યો. હવે તો મારી પાસે કંઈ જ નથી, છતાં આપ તો એમ જ કહ્યા કરો છો, કે હજી તમે ત્યાગી નથી બન્યા; તો આપને વિનંતિ કરું છું, કે ત્યાગી કઈ રીતે બની શકાય એ આપ જ કહો.

રાણી—જુઓ મહાત્મા, તમે રાજ્યપાટ, સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ બધું ત્યાગીને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા માટે જંગલમાં આવ્યા છો; તો અહીં પણ તમે તો એવું જ સ્મરણ કરતા હતા, કે ‘મારી સ્ત્રી શું કરતી હશે? મારું રાજ્ય કોઈ શત્રુ રાજા જીતી લેશે તો? મારો ધનભંડાર કોઈ ચોર લોડો લૂંટી જશે તો?’ આવા આવા ઘણા વિચારો તમે કરતા રહો છો, તો તમે જ કહો કે તમે શું તજ્યું? કંઈ જ નહિ.

એ પાંચ ભૂતના બનેલા શરીરથી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો એ સાચો ત્યાગ નથી. તમ-તમારે રાજ્યમાં જાઓ, રાજ્ય કરો અને એવો નિશ્ચય કરો, કે આ બધું રાજ્યપાટ, સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, ધનભંડાર વગેરે નાશવાંત છે. જગતમાં દેખાતી બધી જ વસ્તુ નકામી છે, બધો સંસાર જૂડો છે અને આખી સૃષ્ટિમાં જ્યાંત્યાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ વિદ્યમાન છે. આત્મ-તત્ત્વ સિવાય બીજું કશું જ નથી, એમ માનીને રહો; અને હૃદય-મનથી બધાનો ત્યાગ કરો. શરીરથી ત્યાગ કરવાની કંઈ જરૂર નથી; કારણ કે આ શરીર પાંચભૂતનું બનેલું છે-જ્યારે નિમિત્ત આવશે ત્યારે પાંચ ભૂતમાં મળી જશે; ત્યારે તો આપથી બધું જ ત્યજાઈ જશે. પણ શરીરની તૃષ્ણાઓ બધા પદાર્થોમાં રહી જવાથી વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે. માત્ર રાજ્યમાં જઈને બધા દૃશ્ય પદાર્થ કીડીથી માંડીને અદ્ભુત સુધીના સ્થાવર-જંગમ બધા પદાર્થો ઈશ્વરનાં સ્વરૂપ છે, એ જ મારું રૂપ છે એમ માનીને રાજ્ય કરો; શરીરથી કંઈ ત્યજવાનું નથી.

આટલું કહી સંન્યાસીના વેશમાં આવેલી રાણી ચાલી નીકળી અને પોતાના રાજ્યમાં આવી ગઈ. રાજા પણ થોડા વખતમાં પાછો આવી જ્ઞાનપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને

સ્વસ્વરૂપને પામી ગયો. માટે જ્ઞાન વિના ત્યાગ કરવાથી આવા હાલ થાય છે; જ્ઞાની માણસ વનમાં રહે કે ઘરમાં રહે એ બન્ને એને તો સરખું જ છે. વળી દેહનો તો સ્વભાવ જ છે, કે એક ઉપરથી પ્રીતિ ઉતારશે કે તરત બીજા ઉપર થવાની જ; તે વખતે તે ચોગ્યાચોગ્યનો વિચાર પણ કરતો નથી. માટે વિચાર જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, કે જેના વડે સ્વસ્વરૂપનો લાભ થાય; પરંતુ તું તો જડ જેવા જણાતા હોય તેને જ જ્ઞાની માને છે, તે તારી ભૂલ છે.’

સાધક—મહારાજ, હું જડ જેવાને જ જ્ઞાની માનું છું એનું કારણ એ છે, કે મહાત્મા જડભરત જે તત્ત્વજ્ઞાની હતા, તે પણ જડની પેઠે વિચરતા હતા.

સંત—મેં તને અગાઉ પણ કહેલ છે, કે તત્ત્વજ્ઞાનીને દેહનું ભાન હોતું નથી; એટલે તારા કહેવા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જડ જેવા હોતા નથી પણ તેમને પોતાના દેહનું અભિમાન હોતું નથી. તે પોતાને દેહથી જુદો જ માને છે, એટલે એ દેહની સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી. એક વખત તને આગળ સમજાવી ગયો છું, કે નારદાદિ અગાઉના ઋષિમુનિઓનો વ્યવહાર પણ સંસારી મનુષ્યના જેવો હતો; પરંતુ તેઓ જે વ્યવહાર કરતા તે અહંભાવ વિના અને દેહના સ્વાભાવિક ધર્મને અનુસરી દેહ કરે છે, ઇંદ્રિયો કરે છે એમ જાણતા. તે કર્મ પોતે કરે છે એમ માનતા નહિ અને તેમાં લેપાતા પણ નહિ; એ જ જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની વચ્ચેનો તફાવત છે.

સાધક—મહારાજ, તમે આમ કહો છો, તો પછી જડ-ભરતજી જ્ઞાની હોવા છતાં જડની પેઠે શા માટે વિચરતા હતા તે કહેશો?

સંત—જડભરતજીના સંબંધમાં તને શંકા દૂર થતી જ

નથી; પરંતુ તને તેમની હકીકત કહીશ, એટલે તે પણ દૂર થઈ જશે. જડભરતજી મહાન ભગવદ્ભક્ત એવા મહારાજ ભરતનો ત્રીજો અવતાર હતા. ભરતજીના અવતારમાં તપશ્ચર્યા કરતાં હરણના ઇચ્છાના સંગથી તેમને હરણનો અવતાર લેવો પડેલો; અને તે અવતાર છોડ્યા પછી બ્રાહ્મણને ત્યાં અવતાર ધારણ થયો. ત્યાં પોતે જડભરતના નામનું ઉપનામ મેળવી શક્યા હતા; કારણ કે ભગવદ્ભક્તિના યોગથી તેઓ પોતાના પૂર્વના અવતારોનું વૃત્તાંત અને પરમાત્માની માયાનું પ્રાબલ્ય જાણી શકતા હતા, તેથી તે અવતારમાં તેમણે બહેરા, મૂંગા, જડ અને અસંગ જેવા થઈને રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. તેઓ એમ માનતા હતા, કે જો હું કદાચ ભૂલથી પણ કોઈનો સંગ કરીશ, તો વળી પાછો મારે અવતાર ધારણ કરવો પડશે; અને જેવી દશા હરણના ઇચ્છાના સંગથી થઈ હતી તેવી થશે. એમ વિચાર કરીને પોતે જ્ઞાની હોવા છતાં જડ જેવા થઈને વિચરતા હતા; એટલે જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય છે, તે જે કાંઈ પણ કરે તેમાં તેને પ્રીતિ હોતી નથી. જળકમળવત્ નિર્લેપ રહીને સર્વ કાર્યો કરે છે; જો જ્ઞાનીમાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ ન હોય, તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તું કેવા ગણીશ? કારણ કે એમણે ગોપીઓ સાથે કીડા કરી છે, હજારો સખા સાથે મૈત્રી બાંધી છે, વળી તેમણે જૂઠણ બાધું છે, શત્રુઓથી કરીને નાસવાનું પણ કર્યું છે; તેમ જ સારથીપણું પણ કર્યું છે, તો તેઓ શું આમ કરવામાં બંધાઈ ગયા હતા? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ પણ સર્વ કર્મો પોતે કરવા છતાં નિર્લેપ જ રહે છે.

સાધક—વસિષ્ઠજી, વેદવ્યાસજી આદિ જે તત્ત્વવેત્તાઓ હતા, તેઓ શાપ આપવામાં અને વરદાન આપવામાં સમર્થ હતા.

જે શાપ આપવામાં અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય, તે જ તત્ત્વવિત્ ગણાય; પરંતુ શાપ આપવાની કે અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ ન હોય, તેને તત્ત્વવિત્ કેમ કહેવાય? જડભરતજી તેવા નહોતા, છતાં તે તત્ત્વજ્ઞાની કેમ કહેવાયા?

સંત—શાપ આપવા અને વરદાન આપવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થવું તે તો તપનું ફળ છે, જ્ઞાનનું ફળ નથી. શાપ અને અનુગ્રહનું સામર્થ્ય ન હોય પણ જેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય, તેને તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે; અને તત્ત્વવિત્ જો તપ કરે, તો શાપ તથા અનુગ્રહ કરવા આદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો આગ્રહ રાખતો નથી; કારણ કે તેને તત્ત્વવિચારથી સર્વ અનિત્ય-નાશવાન જણાય છે. જેથી તપ કરીને મેળવેલ ફળથી કોઈને હાનિ-લાભ કરવો તે અઘટિત છે એમ તેને જણાય છે; પરંતુ જેને એવી ઇચ્છા ન હોય તે તપ કરી તેવું સામર્થ્ય મેળવે અને કોઈને તેથી હાનિ-લાભ ન કરે, તો તત્ત્વવિત્પણામાં બાધ નડતો નથી; પરંતુ તપથી મેળવેલ સામર્થ્યથી કોઈને હાનિ-લાભ કરવાથી મુક્તિ થાય નહિ. હાનિ એટલે શાપ દેવો, લાભ એટલે વરદાન આપવું.

સાધક—ત્યારે આપણા શાસ્ત્રોમાં મુક્તિના ઘણા ઉપાય બતાવ્યા છે, કોઈ ઠેકાણે તપથી, કોઈ ઠેકાણે યોગથી, કોઈ ઠેકાણે વ્રતથી, તો કોઈ ઠેકાણે ઉપાસનાથી અને કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાન વગેરે ઉપાય વડે મુક્તિ સાધી શકાય છે એમ કહ્યું છે; એટલે એક વસ્તુ મેળવવા માટેના ઘણા ઉપાય હોય, તો તેમાં ખરો ઉપાય કયો હશે તે સમજવામાં ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે મુક્તિ મેળવવા સારું ખરું સાધન શું હશે?

સંત—મુક્તિ મેળવવાની બાબતમાં તેં કહ્યું તે પ્રમાણે દરેક જણ પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે કલ્પના કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે આખું જગત મુક્ત છે જ. દેહનો અહંભાવ છૂટ્યો,

એટલે તે મુક્ત જ છે. અહંભાવ મટવો તે જ્ઞાનનું ફળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે, કે:-
 બદ્ધો મુક્ત ઇતિ વ્યાખ્યા ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ ।

ગુણસ્ય માયામુલત્વાન્ન મે મોક્ષો ન વંન્ધનમ્ ॥

‘ત્રણ ગુણો પોતે જ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, જે માયા એટલે અજ્ઞાનથી કલ્પાયેલ હોય, તેઓ રજ્જુમાં સર્પની પેઠે મિથ્યા જ છે, માટે સ્વરૂપમાં બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી, એવો સિદ્ધાંત છે, યથાર્થ મોક્ષ જ છે.

સાધક—ત્યારે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ-ઉપાસનાદિ કાંઈ કરવાની જરૂર ખરી કે કેમ ?

સંત—કર્મ એ શબ્દની વ્યાખ્યા બહુ મોટી છે, કર્મ ઘણા પ્રકારનાં છે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ મુખ્ય છે, અને તેમાં બધાં જ કર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કર્મ, અકર્મ, અને વિકર્મ આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે. શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરવું તેનું નામ કર્મ; શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ન કરવું તેનું નામ અકર્મ; અને શાસ્ત્રે નથી કહ્યું છતાં કરવું તેનું નામ વિકર્મ. હવે પહેલી વ્યાખ્યામાં બતાવેલ કર્મમાં શાસ્ત્રની મર્યાદાથી અથવા આજ્ઞાથી જે કર્મ થાય છે, તેમાં પણ અનેક પ્રકાર હોય છે. પ્રથમ તો દેહના વ્યવહાર માટે જે કર્મો કરે છે તે-જેવાં કે ખાવું, પીવું, લેવું, દેવું વગેરે. એ કર્મો તો સ્વાભાવિક થવાનાં જ; કારણ કે દેહધારીથી એ કર્મો ત્યજી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તે સઘળાં કર્મો કરવા છતાં જે કર્મનાં ફળોને ત્યજે છે, જે ફળોની ઇચ્છા રાખતો નથી, તે ત્યાગી કહેવાય છે. બીજું સ્વર્ગાદિ લોક મેળવવા માટે જે કર્મ કરવું, તે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞામાં ગણાય છે; પરંતુ કર્મ કરીને જે મેળવવું છે તે જો મિથ્યા એટલે નાશવંત હોય, તો તે

મેળવવાની પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાનથી થાય છે એમ જાણવું; કારણ કે સ્વર્ગાદિ લોકનો પણ ક્ષય તો થવાનો જ. જેની ઉત્પત્તિ તેનો નાશ સરળથેલો છે; એટલે સ્વર્ગથી મુક્તિ થતી નથી. કર્મ-માત્રનાં ફળો નાશવંત છે એટલું જ નહિ, પણ કર્મ પોતે વાસ્તવિક ઠરતું નથી; કારણ કે જે દેહથી કર્મ થાય છે, તે દેહ ખોટો છે. ખોટી વસ્તુથી ખરું કાર્ય થઈ શકે નહિ. વળી કર્મ વગેરે દેહાદિક વસ્તુઓ પ્રકૃતિને અધીન છે, આત્માને અધીન નથી. વળી, ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, કે:—

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ગીતા: ૧૩-૩૦

‘પ્રકૃતિ જ સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાવે છે; તેથી આત્માને જે અકર્તા જુએ છે, તે જ ખરું જુએ છે.’

વળી પણ કહ્યું છે, કે:—

તत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ ગીતા: ૧૮-૧૬

‘ઉપાધિ રહિત અસંગ આત્માને કર્તા તરીકે જુએ છે, તે દુર્મતિ એટલે અજ્ઞાની છે. પરમાત્મા તો સ્વયંપ્રકાશ, અદ્વૈત સર્વ પ્રાણીમાત્રને વિષે વ્યાપી રહેલો હોઈ સર્વવ્યાપક છે. સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્માને સગુણ ઉપાધિવાળો માની શકાય નહિ.

તેમ જ પંચદશીકાર સ્વામીજીએ પણ કહ્યું છે, કે:—

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्नबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयेत यथा ॥ પંચ:ચિ. દી. ૨૧૦

‘જેમ સ્વપ્ન જાગ્યા સિવાય નાશ થતું નથી, તેમ મુક્તિ બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી નથી.’

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ કહ્યું છે, કે:—

તપસ્તીર્થં જપો દાનં પવિત્રાણીતરાણી ચ ।

નાલં કુર્વન્તિ તાં સિદ્ધિં યા જ્ઞાનકલયા ક્રિતા ॥

ભા : ૧૧. ૧૯-૪

‘જ્ઞાનના અંશમાત્રથી જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કૃણ તપ, તીર્થ, જપ, દાન કે બીજાં દરેક પવિત્ર કાર્યોથી પણ થઈ શકતું નથી; માટે મુક્તિનું સાધન પરમાત્માને અદ્વૈત, અસંગ, અજન્મા, સર્વવ્યાપક, સર્વાત્મસ્વરૂપ જોવો એ છે.’

સાધક—મહારાજ, આપ કહો છો, કે આત્મા અક્રિમ છે; તેને કર્તા તરીકે જુઓ, તે હુમ્મતિ અગર મૂળ હોવો જોઈએ. છતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૭ તથા ૧૦માં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ વિભૂતિ-યોગનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં યોતે જ કહ્યું છે, કે ‘પૃથ્વીમાં દશ્ય પદાર્થ માત્ર મારું સ્વરૂપ છે’ તો આપ કહો છો તે ખરું, કે ગીતાકાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે તે ખરું?

સંત—એ જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની ખૂબી છે—જે કર્તા છતાં અકર્તા છે, લોકતા છતાં અલોકતા છે. તે માટે કહ્યું છે, કે:—

ઉપદ્રષ્ટાનુમતા ચ મર્તા મોક્તા મહેશ્વર ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષ પર ॥ ગી : ૧૩-૨૩

‘અવિકારી તથા જન્મરહિત આત્માને કર્તા-લોકતાપણું શી રીતે હોય?’—તેવી શંકાના ઉત્તરમાં ઈન્દ્રિયાદિ અનાત્મ વસ્તુનો પ્રવર્તાવનાર અંતર્યામી છે; માટે તે પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ શરીરમાં રહેલો છે છતાં તે ભિન્ન છે. એ જ્ઞાન વડે જ મુક્તિ થઈ શકે.

સાધક—આપ કહો છો તેમ જ્ઞાનથી જ મુક્ત થયેલાના એવાં કોઈ દૃષ્ટાંત કહેશે ?

સંત—હા, ઘણાં છે. જો સાંભળ. જનક રાજ, મૈત્રેયી તેમ જ ઉદ્ધવજી વગેરે વગેરે ઘણાઓ જ્ઞાનથી જ મુક્ત થઈ ગયેલા છે.

સાધક—મહારાજ, આપ ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે મુક્તદશા થતી હોય, તો જન્મમરણ આદિ ધર્મોનો નાશ કેવી રીતે થાય ?

સંત—અનાદિ કાળના અજ્ઞાન વડે જીવને તદ્દાત્મધ્યાસ થયેલો હોય છે, તેથી જન્મમરણાદિ ધર્મો દેહના છે તેને પોતાના માને છે; પણ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય, તો પોતામાં માની લીધેલા જન્મમરણાદિની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે; અને તેથી તે મુક્ત થયો ગણાય છે.

સાધક—પણ તો પછી અહંકાર અને ચિદાત્માની એકતા કેમ દેખાય છે ?

સંત—એ તો અજ્ઞાનથી બંનેની એકતા પ્રતીત થાય છે—અરી રીતે તો તે બંને જુદા જ છે.

સાધક—મહારાજ, આપ ઉપર સુજળ કહો છો, કે તે ભેદ જ્ઞાન વડે દૂર થાય છે, પણ શ્રુતિશાસ્ત્રમાં તદ્દાત્મધ્યાસથી થયેલા કાર્યનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે; તો તે ઉપરથી તો સાધારણ કાર્યનો સ્વીકાર કરી શકાય એમ હું સમજું છું.

સંત—જો માણસને અહંકાર અને ચિદાત્મધ્યાસની નિવૃત્તિ થઈ હોય છે, ને જો અહંકારને તથા ચિદાત્માને જુદા જુદા માને છે, તેવો મુમુક્ષુ પુરુષ ગમે તેટલી વસ્તુની ઇચ્છા કરે તો પણ તેને બાધ નથી; એટલે એવા મુમુક્ષુ માણસને સાધારણ કાર્યના સ્વીકારથી હાનિ થતી નથી, તેમ અસ્વીકારથી લાભ થતો નથી; કારણ કે તેની હૃદયગ્રંથીનો લય થયો હોય છે.

સાધક—તદાત્મધ્યાસનો અભાવ થયો હોય, તો કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ; કેમકે કાર્યની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ તદાત્મધ્યાસ જ છે ને ?

સંત—ભાઈ, જેમ કાર્યની ઉત્પત્તિનું કારણ તદાત્મધ્યાસ છે, તેમ પ્રારબ્ધકર્મ પણ છે; તેથી તદાત્મધ્યાસ નિવૃત્તિ થયો હોય, અને પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ થઈ ન હોય, તો પણ કાર્યની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે.

સાધક—એમ કેમ ?

સંત—તત્ત્વજ્ઞાન થયા છતાં પૂર્વસંચિત પાપની નિવૃત્તિ ન થવાથી અસંતોષ રહે છે—જેવી રીતે તદાત્મધ્યાસની નિવૃત્તિ થયા છતાં પ્રારબ્ધકર્મ ઊભું રહે છે; અને તેથી કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે જ.

સાધક—જો તદાત્મધ્યાસની નિવૃત્તિ થવા છતાં કાર્યોદિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાની માણસ કર્મની પ્રવૃત્તિઓથી નીચો પડતો જાય ખરો કે નહિ ?

સંત—તત્ત્વજ્ઞાની માણસને દેહભાવ રહેતો નથી. તે તો હમેશાં પ્રભુને અધીન રહીને જ ચોતાની પ્રવૃત્તિઓ કર્યે જાય છે; એટલે એવો માણસ પ્રવૃત્તિઓમાં મોહિત થતો જ નથી. તે માટે કશું છે, કે:—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ગીતા: ૯-૩૦

‘એ રીતે દુરાચારી માણસ પણ એ તત્ત્વદષ્ટિથી પ્રભુમાં—આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખે, તો તેવા માણસની પ્રવૃત્તિઓ નીચે પાડી શકે નહિ; પણ જો તેવા તત્ત્વવિત્તનું જોઈને બીજો માણસ એવી પ્રવૃત્તિઓ કરે, તો જરૂર તે દુરાચારી થાય;

કારણ કે આત્મા અસંગ છે. જેનો દેહભાવ નાશ થયો હોય, તેનાં દેહનાં કર્મો તેવા માણસને લાગતાં નથી. તેને તો અભેદ અને અખંડ સર્વવ્યાપી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની જ સર્વ પદાર્થમાં પ્રતીતિ થયેલી હોય છે; અને એ જાતનું જ્ઞાન તેને હમેશાં રહ્યા કરે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે, કે જ્ઞાનાદેવ-હિકૈવલ્યં, તમેવવિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પંથા વિચ્રતે યનાય । એવી રીતે આત્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષ માટે જ્ઞાન વિના અન્ય માર્ગ જ નથી.

સાધક—તત્ત્વદર્શી દેહધારી મનુષ્યનાં કર્મો તેને લાગતાં નથી, એમ આ ઉપરથી નક્કી થાય છે; અને જ્ઞાન જ મોક્ષ માટે મુખ્ય સાધન છે, એમ નક્કી થયું છે. તો પછી ઉપાસનાની જરૂર ખરી કે નહિ? કારણ કે કાંઈ દરેક મનુષ્યે જ્ઞાનવાન હોતા નથી, તો જ્ઞાન વિનાના માણસોની અધોગતિ જ થાય ને? વળી શિવ, વિષ્ણુ વગેરેની ઉપાસના શાસ્ત્રથી પ્રતિ-પાદન થયેલી છે; તો ઉપાસનાથી મોક્ષ મળે કે કેમ?

સંત—ઉપાસના પણ જ્ઞાનનું એક અંગ છે. નિષ્કામ અને સકામ એમ બે જાતની ઉપાસના હોય છે. અત્યારના સમયમાં મોટા ભાગે સગુણ ઉપાસના જ જોવામાં આવે છે; એટલે સગુણ ઉપાસનાથી તેના કૃણરૂપે દેખીતી રીતે સુખ પ્રાપ્ત થાય એમ માનીએ, તોપણ મોક્ષના સાધન તરીકે સગુણ ઉપાસના ગણી શકાય નહિ. નિષ્કામ ઉપાસના જ મનુષ્ય માત્રને માટે શ્રેયસ્કર છે. કામના રહિત ઉપાસના જ્ઞાનનું અંગ છે; કારણ કે ઉપાસનામાંથી ઇચ્છા કે આશાના વેગને જ્ઞાન વડે રોકી શકાય છે. શ્રી ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ખુલાસો કરેલ છે, કે કોઈ પણ દેવની ઉપાસના કરવામાં આવે તોપણ તે ભારી જ ઉપાસના કરે છે; અને એથી સકામ

ઉપાસનાનાં ફળ તેમને મળે છે, પણ તે નાશવાન હોય છે. માટે કોઈ પણ કામનાની ઇચ્છાથી ઉપાસના કરવી તે વાસ્તવિક નથી; કારણ કે એનાં ફળ દેખીતાં સારાં હોય, તોપણ પરિણામે વિનાશી અને વિદ્વેષ કરનારાં હોય છે.

સાધક—આપ કહો છો, પરંતુ પ્રહ્લાદાદિક ઘણા ભક્તો ઉપાસનાથી મોક્ષને પામી ગયા છે. પ્રહ્લાદને અનેક જાતનાં સંકટો આપવામાં આવ્યાં, પણ તેણે ઉપાસના છોડી નહિ; તેમ તેના શરીરને પણ કોઈ જાતની હાનિ થઈ નહિ. આજકાલ ઘણા શુષ્ક વેદાંતીઓ મોઢેથી જ સર્વે આત્મા છે એમ કહે છે; પણ જરા સરખું વિદ્યુત આવે, તો તેથી ગભરાઈ જાય છે. અરે! ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના સમયમાં શ્રી વસિષ્ઠ ઋષિ પણ સલામાં આત્મજ્ઞાનની જ વાતો કરતા હતા અને ‘યોગવાસિષ્ઠ’થી તેમણે શ્રીરામચંદ્રજીને અનુપમ ઉપદેશ આપેલો છે; પણ એક વખતે વસિષ્ઠજી સલામાંથી ઊઠીને જતા હતા તેવા વખતે એક મશ્કરા માણસે વસિષ્ઠજીના આત્મજ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા તેમની સામે હાથી છોડી મૂક્યો. તે જોઈને વસિષ્ઠજીએ નાસવા માંડ્યું; તેથી પેલા મશ્કરાએ કહ્યું, કે “મહારાજ, નાસો છો શા માટે? તે પણ આત્મા જ છે ને?” ત્યારે વસિષ્ઠજીએ કહ્યું, કે “ભાઈ! હું ક્યાં નાસું છું? હું—આત્મા નાસતો નથી, પણ દેહ નાસે છે. એ દેહની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી.” પણ પ્રહ્લાદને તો અનેક જાતનાં સંકટો આપવામાં આવ્યાં, છતાં તે કોઈ દેકાણેથી પાછો હઠ્યો નહોતો. પ્રહ્લાદ તો બાળક હતો, જ્યારે વસિષ્ઠજી વૃદ્ધ હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ જ્ઞાનવાન પણ હતા. તો તેમને આ પ્રમાણે નાસવાની શી જરૂર? વળી ધ્રુવજીએ પણ અનેક સંકટો વેઠીને પ્રભુને વશ કરેલા હતા; એટલે તેમને અચળ

આસન આપવામાં આવ્યું છે તેમ જ તેમની પાછળ સસ ઋષિઓ પરિક્રમા કર્યા કરે છે, એ બધો ઉપાસનાનો જ પ્રતાપ છે ને ?

સંત—વસિષ્ઠજીનો ખુલાસો આત્મદૃષ્ટિથી બરાબર છે. પ્રહ્લાદજીની બાબતમાં પણ શ્રી વેદવ્યાસજીએ યુક્તિ વાપરેલી અને તેની મતલબ તો આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાની જ છે. પ્રહ્લાદજીએ સર્વ ભાવાત્મક જ્ઞાનવાળી ઉપાસના કરી હતી; તેથી જ તે સ્થંભમાં પણ પ્રભુને—આત્મતત્ત્વને જોઈ શક્યા હતા. શ્રી ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં આત્મતત્ત્વનું બહુ સારી રીતે સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપણ કરેલું છે, એ ઉપરથી જ પ્રહ્લાદજીની બાબતમાં વ્યાસજીએ એમ કહેલું છે—નહિ તો દેહને લઈને એ પ્રમાણે બની શકે જ નહિ; કારણ કે દેહ તો નાશવાન છે. કેાઈનો દેહ અમર છે જ નહિ; અને ધ્રુવજીની બાબત પણ એ પ્રમાણે જ છે. જેમ ધ્રુવજીની પરિક્રમા સસ ઋષિઓ આદિ ગ્રહો કરે છે, તેમ તારા દેહની પાછળ જાત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, બાળ, યુવા, વૃદ્ધાવસ્થા, દિવસ, રાત્રિ વગેરે પરિક્રમા કર્યા જ કરે છે ને ? ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવ વિષે એમ તું કહે છે; પણ આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સમય જોતાં તો તે આજકાલની વાત ગણાય. ધ્રુવનો તારો તો તેની ઉત્પત્તિ પહેલાંનો ત્યાં જ સ્થિર છે. શું ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવની ઉત્પત્તિ પહેલાં ધ્રુવના તારા વિનાનું આકાશ હતું ? નહિ જ. પણ એકનિષ્ઠ અને અનન્ય સર્વભાવાત્મક જ્ઞાનવાળી ધ્રુવની ઉપાસનાથી જ તેને અચળ એટલે ધ્રુવ તરીકે સંબોધેલ છે. આટલું સમજીશ તો તારા મનનું સમાધાન થશે, કે વસિષ્ઠજીએ સીધી રીતે આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે અને વ્યાસજીએ પણ યુક્તિ—પ્રયુક્તિથી એ જ આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે.

સાધક—ત્યારે કઈ જાતની ભક્તિ-ઉપાસનાથી શાશ્વત પ્રાપ્તિ થઈ શકે ?

સંત—સર્વાત્મભાવ વડે અનન્ય ઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપાસના નિષ્કામ હોવી જોઈએ. ગીતાજી, ભાગવત તથા ઉપનિષદોમાં પણ એ જ વાત સમજાવે છે. વળી કહ્યું છે, કે:-

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ગીતા: ૬-૨૯

योमां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ગીતા: ૬-૩૦

‘જેની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ છે એવો યોગયુક્ત મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મામાં સર્વ પ્રાણીમાત્રને જુએ છે.’

‘જે સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં એટલે સચરાચર જગતમાં મને જુએ છે અને મારામાં સચરાચર જગતને જુએ છે, તે મારી દૃષ્ટિથી દૂર થતો નથી, તેમ હું તેની દૃષ્ટિથી દૂર થતો નથી.’

વળી ત્યાર પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે:-

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगो मयि वर्तते ॥ ગીતા: ૬-૩૧

‘સર્વ પ્રાણીમાત્રને વિષે રહેલો એવો જે હું, તેને સર્વ ભાવ પ્રાપ્ત થયેલ એવો મનુષ્ય ભજે છે, તે સર્વ પ્રકારે વ્યવહારાદિ કરતો છતાં પણ મારામાં જ સ્થિત થાય છે.’

વળી કહ્યું છે, કે:-

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ભા. ૧૧: ૨-૪૫

‘હું ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વથી સર્વ ઠેકાણે સર્વ પદાર્થમાં

બ્રહ્મસ્વરૂપ છું અને સર્વ પદાર્થો મારા આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છે એમ જે જાણે, તે મારો ખરો જ્ઞાનવાન ઉપાસક છે.’

એ પ્રમાણે જ શ્રી વ્યાસજીએ રચેલાં સઘળાં પુરાણોનું તાત્પર્ય છે. શિવપુરાણના જ્ઞાનસંહિતાના અઢારમા અધ્યાયના છેવટમાં ભગવાન વિષ્ણુ મેનાને કહે છે, કે અરૂપ એવા શ્રીશંકર પોતે સર્વ થાય છે અને જગતના આદિ, અંત તથા મધ્યમાં શ્રી શંકર જ છે, આ સર્વ જગત શિવમય જ છે. જેમ વસ્ત્રમાં તાંતુ અને તાંતુમાં વસ્ત્ર હોય છે એમ સર્વ જગત શિવમય છે, હું શિવ અને શિવ હું એમ સર્વ બ્રહ્માંડ શિવમય છે. શિવ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ.

આમ જાણનારને સ્થાવર-જંગમ એવું આ જગત ભગવદ્વરૂપ એટલે આત્મતત્ત્વ જ ભાસે છે; કોઈ પણ વસ્તુ તેનાથી જુદી હોઈ શકે જ શી રીતે? જ્યાં જુઓ ત્યાં સચરાચર જગતમાં સર્વવ્યાપી આત્મતત્ત્વ વિદ્યમાન છે; અને એ વિના જગતનો કોઈ ખૂણો પણ ખાલી નથી. માટે સર્વાત્મ ભાવથી નિષ્કામ વૃત્તિ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનદષ્ટિ રાખીને ઉપાસના કરનારને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સાધક—આપે અનન્યભાવથી નિષ્કામ ઉપાસના વડે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ ઘણા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તે માર્ગને ત્યજીને તીર્થયાત્રા વગેરે કરે છે, તેનું કેમ?

સંત—નિષ્કામ અને સર્વાત્મક જ્ઞાનવાળી ઉપાસના ત્યજીને ફક્ત તીર્થયાત્રાદિ કરે, તેનો પરિશ્રમ નકામો જાય છે; તીર્થયાત્રામાં ફરવાથી મોક્ષ મળતો નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન વિના મોક્ષ સંભવતો પણ નથી; પણ તીર્થયાત્રા કરવાથી તો પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન પુરુષો અને તેમણે કરેલાં મહાન કાર્યોની સ્મૃતિ તાજી થાય છે; અને તેવાં કાર્યો કરવાની

પ્રેરણા મળવાથી માણસનું મન બીજા રસ્તેથી પાછું વાળીને સદ્કર્મ કરવા માટે પ્રેરણા મેળવે છે. મોક્ષની ઇચ્છાથી જો તીર્થ-યાત્રા કરવામાં આવે, તો તે અજ્ઞાનનું જ કારણ છે.

સાધક—આત્મતત્ત્વ માટે જોએ નિષ્કામ ઉપાસના કરે છે, તે જ્ઞાનનું સાધન છે એમ આપ કહી ગયા; પણ તેમ કરવાની પ્રેરણા માટે પ્રથમ વિચાર થાય, તો જ તે થઈ શકે છે; માટે વિચાર એ જ ખરું સાધન કેમ ન ગણાય ?

સંત—એ બરાબર છે, કે આત્મજ્ઞાન વિના માત્ર ઉપાસના કરવી અને મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી એ તો હીરો ગુમાવીને કાચ ગ્રહણ કરવા જેવું છે; તેમ જ નિષ્કામ ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને કેવળ કર્માનુષ્ઠાનમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી તે તો તુચ્છ છે.

સાધક—ગુરુદેવ ! આપ ઉપાસનાને ગૌણ ગણ્યા છે, પણ શ્રીમદ્ ભાગવતાદિમાં ઉપાસનાનું સારી રીતે પ્રતિપાદન કરેલું છે. એકાદશ સ્કંધના અગિયારમાં અધ્યાયમાં સાડત્રીશમા શ્લોક-માં મૂર્તિના પૂજન વગેરે પ્રકારનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે; અને તેમાં ઉપાસનાનો ઉપદેશ પણ કરેલો છે; છતાં આપ આમ કેમ કહો છો ?

મહારાજ—ભાઈ ! એક બાબત તપાસવાથી બન્ને બાબતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તું એવી રીતે પરાપૂર્વનો વિચાર કર્યો વિના કહી નાખે તે ઠીક ગણાય નહિ. ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ત્રીજા ને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સાફ સાફ સમજાવેલું છે, કે જાત્રી, સ્વમ, સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓને જાણનાર જ્ઞાન તે જ પરબ્રહ્મ, એ જ આત્મતત્ત્વ, એ જ આત્મા, એ જ પરમેશ્વર. આ જ્ઞાન વીસરીને પોતાનું સ્વરૂપ જે જુદું જાણે છે, તે આત્મ-તત્ત્વ મટી જીવરૂપ થાય છે; અને તેથી સંસારચક્રમાં અનેક જન્મ ધારણ કરવા પડે છે. છઠ્ઠા સ્કંધના સોળમા અધ્યાયના

ત્રેસઠમા શ્લોકમાં કહેલું છે, કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે. દેહભાવ ત્યજી દઈ વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિમાં આરોપિત કરવાથી સર્વાત્મભાવ થાય છે. તેવી જ રીતે કહ્યું છે, કે:—

यदे वेह तद मुत्र यद मुत्र तदन्विह ।

मृत्योः मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥ ૫૦ ૧૦: ૧-૧૦

‘હું’ બ્રહ્મથી ભિન્ન છું તેમ જ તે મારાથી ભિન્ન છે એમ જે જુએ છે, તે ફરી ફરી જન્મમરણને પામે છે; માટે નિરંતર સર્વાત્મભાવથી સર્વ ઠેકાણે હું પરિપૂર્ણ છું એમ માનવું.’

સાધક—જે આમ છે, તો પછી શાસ્ત્રોમાં ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કેમ કર્યું છે?

સંત—આ જગતના ઘણા મોટા ભાગના જીવોને જગત સત્ય છે એવો ખોટો ભ્રમ લાગુ પડેલો છે; તેને કાઢવા માટે પ્રથમ કર્મ, પછી ઉપાસના અને પછી જ્ઞાન એવા પ્રકાર બતાવેલા છે. કેઈ એક રોગીનો રોગ કાઢવા માટે પ્રથમ જીવાળ આપવામાં આવે છે, પછી તેને કાષ્ટિક દવા અને પછી રસાયણ ઇત્યાદિ આપવામાં આવે છે. તેવી રીતે જ એક માણસ ઉપાસના વગેરે કાંઈ જ ન કરતો હોય અને નોકરી કે ધંધામાં જ રચ્યો-પચ્યો રહેતો હોય, તો તેમાંથી તેને છોડાવવાને પ્રથમ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ, મૂર્તિ આદિની સકામ ઉપાસના કરવાનું શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે; અને પછી નિષ્કામ ઉપાસનાના માર્ગે ધીમે ધીમે મનુષ્ય ચડી શકે છે. એમ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન વડે છેવટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે જ શાસ્ત્રોમાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

સાધક—ઉપર આપ કહી ગયા, કે આત્મતત્ત્વનો વિચાર એ ઉત્તમ સાધન છે; તો પછી તેને મૂકીને કર્મોપાસના આદિમાં

પ્રવૃત્તિ શા માટે કરાવી હશે ?

સંત—ભાઈ ! આ જગતના ઘણા જીવો વિચારરૂપી નેત્રથી અંધ છે. કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના પરિણામનો વિચાર કરવા જેટલી પણ અગમચેતી સૂઝતી નથી; તેથી જ કર્મોપાસના વગેરે પ્રવૃત્તિમાં લગાડીને સારાસારનો વિચાર કરવાનો માર્ગ અતાવેલ છે.

સાધક—તો પછી આપ કહો છો તેવી ઉપાસનાનો અવધિ ક્યારે આવે ? ક્યાં સુધી ઉપાસના કર્યા કરવી એનો કાંઈ નિર્ણય હશે કે નહિ ? જીવનભર ઉપાસના કર્યા કરવા છતાં જો સર્વાત્મબુદ્ધિ ન થાય, તો જ્ઞાન વિના બધી મહેનત માથે પડે એવું આપનું કહેવું થાય છે; માટે ઉપાસના કરવાની અવધિ શું ? અને ક્યાં સુધી ?

સંત—ઉપાસક જીવ અને ઉપાસ્ય દેવ એવી દ્વૈતબુદ્ધિ ન રહેવી જોઈએ; કારણ કે ‘દ્વિતીયાદૈ મયં ભવતિ’ એટલે કે ઉપાસક અને ઉપાસ્ય બુદ્ધાં જણાય ત્યાં સુધી સર્વાત્મભાવ થયો નથી એમ જાણવું. જેમ અનેક નદીઓ જુદી જુદી વહન થાય છે ત્યારે પ્રથક્ પ્રથક્ દેખાય છે; પરંતુ તે બધી સમુદ્રમાં મળતાં દરેકનું પ્રથક્પણું લય થઈને એક સમુદ્ર જ દેખાય છે, તેમ ઉપાસક અને ઉપાસ્યનો ભેદભાવ દૂર થઈને પોતે ઉપાસક અને જેની ઉપાસના કરે છે તે એ બંનેની એકતા કરીને જાણવું જોઈએ, કે જેની હું ઉપાસના કરું છું તે મારાથી જુદું નથી—હું પોતે જ તે છું; આવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપાસના કર્યા કરવાની જરૂર શાસ્ત્રોએ સ્વીકારી છે; અને તે અવશ્ય કરવી જ જોઈએ.

સાધક—આપ કહો છો, કે ઉપાસક અને ઉપાસ્ય જુદી વસ્તુ નથી. ઉપાસકે ઉપાસ્યરૂપ થઈ જવું જોઈએ. એને પછી

ઉપાસના કરવી રહેતી નથી. ઉપાસક અને ઉપાસ્ય એક જ હોય, તો કેાણ કેાની ઉપાસના કરે? અર્જુનને પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલ છે, કે:—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ગીતા: ૧૮-૬૬

‘સર્વ ધર્મો ત્યજીને મારે શરણે આવ, તેથી હું તને સર્વે પાપોથી મુક્ત કરીશ’. ફક્ત શ્રીકૃષ્ણનું શરણ ગ્રહણ કરવાથી જ મુક્તિ મળે છે એમ કહ્યું છે; છતાં તમે તો કહો છો, કે તે રૂપ થઈ જવું—એમ શી રીતે બની શકે ?

સંત—શરણનો અર્થ તું બરાબર સમજ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. શરણ એટલે કાંઈ શ્રીકૃષ્ણના પગમાં માથું મૂકીને પડ્યા રહેવું તે નથી; કારણ કે જો તેમ હોત, તો અર્જુન સદૈવ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જ રહેતા હતા, એટલે તે કાંઈ તેનાથી દૂર તો નહોતા. પણ ઉપરના શ્લોક પહેલાંના બાસકમાં શ્લોકમાં કહેલ છે, કે:—

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાસ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

તું કહે છે તે રીતે શરણનો અર્થ નથી, પણ સર્વભાવેન સર્વભાવાત્મક જ્ઞાન વડે શરણે આવ એમ કહેલું છે. એટલે આખું વિશ્વ પરમાત્મ-આત્મસ્વરૂપ છે અને તે સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી, એવો શરણનો અર્થ ઘટાવેલો છે. તે જ પ્રમાણે ઉદ્ધવજી પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, કે:—

મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ ।

યાહિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્યા હ્યકૂતોમયઃ ॥ બા૦ ૧૧: ૧૨-૧૫

સર્વ પ્રાણીઓમાં હું એક જ આત્મરૂપ છું એમ જે જાણે

છે, તેને આખું વિશ્વ પરમાત્મ-સ્વરૂપ છે. આવા ભાવથી શરણે આવનાર મને પ્રાપ્ત થઈને સઘળા ભયથી છૂટો થાય છે, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપને ઝોટલે મોક્ષને પામે છે.’

સાધક—ત્યારે જે આખું વિશ્વ પરમાત્મસ્વરૂપ હોય, તો જગત સત્ય ઠરે છે; છતાં જગતગુરુ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય, વસિષ્ઠજી, કપિલદેવજી અને આપ પોતે પણ જગતને મિથ્યા કહેતાં બ્રહ્મસત્ય જગતમિથ્યા કેમ કહો છો ?

સંત—અમે જે જગતને મિથ્યા કહીએ છીએ તે દૃશ્ય જગતને મિથ્યા કહીએ છીએ; પણ એ જગતની અંદર જે પરમતત્ત્વ સર્વ સ્થળે વિલસી રહેલું છે અને જેની સત્તાથી જગત ખોટું છતાં ખરું ભાસે છે, તે પરમતત્ત્વને લઈને જગતને સત્ય કહીએ છીએ; નહિ તો જગતને તારી સત્તાથી શું તું સત્ય કહી શકે તેમ છે ? જે પરમાત્મતત્ત્વથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થયા કરે છે, એ જ પરમાત્મતત્ત્વ જેવી રીતે ઘડામાં કારણરૂપે માટી વ્યાપી રહેલ છે, કડાં, કુંડળ વગેરેમાં કારણરૂપે સુવર્ણ વ્યાપી રહેલું છે; તેવી જ રીતે કાર્યરૂપ આ પ્રપંચમાં-જગતમાં કારણરૂપે તે તત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે. તે મિથ્યા કાર્યપ્રપંચથી જુદું છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં જે સદૈવ વિદ્યમાન છે, તે સર્વ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મતત્ત્વનું શરણ લેવાનું કહ્યું છે.

સાધક—ત્યારે એવા જગતને આપ કેવું કહો છો ? તે સંબંધમાં આપનો પોતાનો શું અભિપ્રાય છે ?

સંત—આ ગાળતમાં મારો અભિપ્રાય ખુલ્લો જ છે. અનેક વખત તને કહી ચૂકેલો છું છતાં ફરીથી કહું છું, કે અંધારામાં પડેલ રજ્જીને સર્પની ભ્રાંતિથી સર્પ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રકાશ આવતાં સર્પ નહિ પણ રજ્જી જ સત્ય

ઠરે છે; એટલે આદિમાં જે રજ્જુ હતી તે જ અંતમાં રજ્જુ સત્ય થાય છે અને મધ્યમાં જે સર્પની બ્રાંતિ હતી તે ખોટી ઠરે છે. તે રીતે આ જગત આદ્યમાં પરમાત્મતત્ત્વ હતું અને અંતમાં પણ પરમાત્મતત્ત્વ રહેવાનું છે; અને અહીં મધ્ય કાળમાં જે બ્રાંતિરૂપે જગત દેખાય છે, તે ખોટું છે—ભ્રમ છે એવો સ્પષ્ટ અમારો અભિપ્રાય છે.

સાધક—આપના કહેવા પ્રમાણે જો પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ ન જ હોય, તો પછી બીજા કોઈ સાધનની પણ શી જરૂર? કારણ કે પછી તો સર્વ ઠેકાણે આત્મતત્ત્વ જ રહ્યું; એટલે ઉપાસના, વ્રત, તપ, જપ વગેરે કરવાની શી જરૂર? પછી એ નકામી માથાકૂટ કરવાની આવશ્યકતા ક્યાં રહે છે?

સંત—ખરી રીતે તો તેમ જ છે.

સાધક—તો પછી ગુરુભાવ અને શિષ્યભાવ પણ રહે નહિ; અને સંસાર પણ ક્યાં રહ્યો? બધું જ આત્મતત્ત્વ પાસે મિથ્યા જ ઠ્યું ને?

સંત—હા; તે પણ તેમ જ છે.

સાધક—આપ મોઢેથી હાએ હા કહો છો, કે તે માટે ગીતા કે ભાગવતનું કંઈ પ્રમાણ છે?

સંત—જોઈએ તેટલાં પ્રમાણ મળી રહે તેમ છે.

યથા મનોરથધિયો વિષયાનુભવો મૃષા ।

સ્વપ્નદ્રષ્ટાશ્ચ દાશાર્હ તથા સંસાર. આત્મનઃ ॥ ભા. ૧૧: ૨૨-૫૪

આ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે. તેમાં જણાવેલું છે, કે માણસના મનોરથો તથા સ્વપ્નના અનુભવો જેમ મિથ્યા છે, તેવી રીતે આત્માને આ જગતનો જે અનુભવ થયેલ છે તે પણ મિથ્યા છે; અને જે છે તે બધું જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. આપણાં શાસ્ત્રોએ ઢાંડી પીટીને કહેલું છે, કે

ત્રણ કાળમાં આ જગત સત્ય નથી; આ દેહ મારો નથી, તેમ દેહ હું નથી; અને હું દેહ છું અથવા દેહ મારો છે તેવી જે બ્રાંતિ જણાય છે તે મિથ્યા ભ્રમ છે. એ ભ્રમ મનમાંથી કાઢી નાખવો અને આત્મતત્ત્વને ઓળખવું એ જ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે એમ માનીને રહેવું. વળી કહેવું છે:—

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थित ।

अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग् यथा ॥ ભા. ૧૧: ૧૧-૮

જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગેલો જીવ સ્મરણમાં આવતાં સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખદુઃખોથી રહિત હોય છે, તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ પામેલો જીવ ફક્ત સંસ્કારરૂપે જ દેહમાં રહે છે એટલે દેહનાં સુખદુઃખને પોતાને વિષે માનતો નથી; તેમ જ અજ્ઞાની જીવ પણ ખરી રીતે દેહમાં રહેલો નથી, પરંતુ દેહાધ્યાસને લીધે દેહનાં સુખદુઃખાદિ પોતાના વિષે માને છે, તેથી તે દેહમાં રહેલો છે એમ અજ્ઞાનીને લાગે છે. દાખલા તરીકે આ પ્રસંગ લો—એક સરોવર છે, તેના કિનારે મકાન છે, વૃક્ષો પણ છે; અને આકાશમાં સૂર્ય છે. પવનની લહરીઓ આવતાં સરોવરના પાણીમાં હિલોળા ચડે છે એટલે ત્યારે તેના કિનારા ઉપરનાં મકાન, વૃક્ષો અને સૂર્ય પણ પાણીમાં હાલતાં જણાય છે. પરંતુ ખરી રીતે મકાન, વૃક્ષ કે સૂર્ય હાલતાં હોતાં નથી; પણ પાણી જ હાલતું હોય છે છતાં બ્રાંતિથી તે સઘળાં હાલતાં દેખાય છે અથવા કૂદડી ફરનારને તેની આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ફરતી જણાય છે. ખરી રીતે તે વસ્તુઓ ફરતી નથી પણ પોતે જ ફરતો હોય છે. છતાં વસ્તુઓ ફરતી હોવાનો ભ્રમ થાય છે; તેવી રીતે જીવને સંસાર અને દેહાદિકનો ભ્રમ થયેલો છે. કર્તા, લોકતા, સુખ, દુઃખ વગેરે દેહના ધર્મો બુદ્ધિની કલ્પના છે

અને બુદ્ધિથી જ આત્મામાં આરોપિત થયેલા લાગે છે.

સાધક—ત્યારે એ અજ્ઞાન અથવા ભ્રમ થયો કહેવાય ને ?
અને તે કેને ? આત્માને ? અને જ્ઞાન પણ કેને ? આત્માને ?

સંત—આત્માને જ્ઞાન કે અજ્ઞાન એ બેમાંનું કંઈ થતું નથી. આત્મા પોતે તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; પણ જે જ્ઞાન કે અજ્ઞાન થાય છે, તે તો બુદ્ધિને થાય છે.

સાધક—એ બાબતમાં કંઈ પ્રમાણ ખરું ?

સંત—બદ્ધાવસ્થામાં ગુણો અને કર્મોથી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ દેહાદિકને આત્મામાં અધ્યાસ પડી જવાને લીધે એકપણું મનાય છે, પણ તે જ્ઞાન વડે ટળી શકે છે; કારણ કે આત્મ-તત્ત્વ બદ્ધાવસ્થામાં ગ્રહણ કરી શકાતું નથી. કે મુક્તાવસ્થામાં છોડી શકાતું નથી. વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો બદ્ધ દશા અગર મુક્ત દશા ક્રિયા વડે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; એ તો વિચાર અને જ્ઞાન વડે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. દેહાદિક અન્ય પદાર્થો આત્મામાં આરોપિત થયેલા પણ લાગે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી જુદા હોય છે. તે પદાર્થો પોતે નથી એમ જ્ઞાન વડે જણાય અને દેહાદિક તથા અન્ય પદાર્થોમાંથી જ્ઞાનદષ્ટિ વડે મમત્વ મૂકી દેવાય એનું નામ મુક્તાવસ્થા; અને એ સિવાયની બદ્ધાવસ્થા. આમ હોવાથી જ્ઞાન કે અજ્ઞાન વસ્તુતઃ બુદ્ધિગમ્ય છે. એને માટે એક સાદા વ્યાવહારિક દાખલાથી હું તને સમજાવું. બુદ્ધિના અંકુરોનું સ્ફુરણ થતું જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનમાં પણ પરિવર્તન થતું જાય છે. બાળકના જન્મ વખતે તેને બુદ્ધિ હોતી નથી અને જ્ઞાન કે અજ્ઞાન પણ હોતાં નથી—ફક્ત જેને મૂઠ અવસ્થા ટહી શકાય તેવી અવસ્થા હોય છે. તે વખતે તે બાળકને સમ-વિષમનું કંઈ ભાન હોતું નથી, કે તે પોતાનાં માતૃપિતા, તેમ જ અન્ય સગાંસંબંધી કેઈને

પણ ઓળખતું હોતું નથી. ધીમે ધીમે-વખતના વહેવા સાથે તેની બુદ્ધિના અંકુરો સ્ફુરતા જાય છે તેમ તેમ તે બાળકમાં માબાપને ઓળખવાનું અને અન્ય માણસોને પારખી શકવા વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે; ઉત્તરોત્તર બાલ્યાવસ્થા અને યૌવન અવસ્થામાં તે તે અવસ્થાના કાર્યનું જ્ઞાન પણ થતું જાય છે; અને તેથી આગળ ચાલતાં ઉત્તરાવસ્થામાં આત્મતત્ત્વ-પરમાત્માને ઓળખવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેમ જ ત્યાર બાદ શાસ્ત્રો અને સત્સંગ દ્વારા આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરાય છે. આ વખતે પણ તે બુદ્ધિ જ કામ કરે છે; અને છેવટે એ જ બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાન દ્વારા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકે છે. માટે જ્ઞાન કે અજ્ઞાન બુદ્ધિના વિકાસનું પરિણામ છે. બુદ્ધિનો વિકાસ હોય નહિ અથવા ઓછો હોય, તે અજ્ઞાન છે; અને બુદ્ધિનો વિકાસ વધારે હોય, તે જ્ઞાન છે.

સાધક—મહારાજ! આપ કહો છો, તે બરાબર હશે; પરંતુ બુદ્ધિ તો ક્ષણિક છે; કારણ કે બુદ્ધિ ચિત્તવૃત્તિઓને ફેરવી નાખે છે અને નવી વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ મને તો અઘરું લાગે છે. વળી સદા—સર્વદા એક જ જાતની બુદ્ધિ ટકી રહે, તો જ આત્મતત્ત્વ માટે ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે; પરંતુ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ રહી શકે તેમ મને લાગતું નથી; માટે તેના ઉપર કાબૂ મેળવવા માટે સમાધિ કે બીજી કોઈ યોગની પ્રક્રિયાઓ કરવાનું મને જરૂરી લાગે છે.

સંત—બુદ્ધિની વૃત્તિઓ જ્યાં-જે વિષયો તરફ દોડે છે ત્યાંથી પાછી વાળવા માટે સમાધિ કે યોગની પ્રક્રિયાઓ કરવાની જરૂરિયાત હોવાનું તું માને છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી; કારણ કે સમાધિ કે યોગની પ્રક્રિયાઓ કરવા છતાં

જો નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ન થાય, તો તેના ઉપર કાબૂ મેળવી શકાતો નથી. વળી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ જ્યાં-જે વિષયો કે વસ્તુઓ તરફ દોડે, ત્યાં ત્યાંથી પાછી વાળી પરબ્રહ્મ તરફ લગાડવી અને દરેક વિષયો કે વસ્તુઓ આત્મપ્રાપ્તિ માટે અંતરાયરૂપ છે એમ જાણીને વિષયો અને વસ્તુઓમાંથી વૃત્તિઓને હટાવવી, બેઠ્ઠાએ; કારણ કે જેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામી નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર હોતી નથી, તેમ વિષયો કે વસ્તુઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં જાય છે તેથી તે પણ સ્થિર નથી. માટે જે વસ્તુ સચરાચર જગતમાં સદૈવ સ્થિર-અચળ અને સર્વ સ્થળે વિદ્યમાન છે, એ આત્મતત્ત્વમાં એવી વૃત્તિઓનો લય કરવાથી જ આત્મતત્ત્વ-પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી તમે તેને જે નામ કહો તે કહી શકાય તેમ છે. તેને પરબ્રહ્મ કહો, ચૈતન્યસ્વરૂપ કે ચિત્તશક્તિ કહો, ચૈતન્ય કહો, આત્મા કહો, પરમાત્મા કહો કે મોક્ષ કહો-જે કહો તે કહી શકાય; અને તેનું નામ જ સ્વરૂપ દર્શન !

હું આશા રાખું છું, કે તને જે સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેનું મનન કરીને અને જે સમજ્યો હોય તે બીજાઓને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીને પણ સ્વરૂપ દર્શન કરવાના સન્માર્ગે વિચરીશ. તારી મુમુક્ષુવૃત્તિ બેઠ્ઠા હું ખુશી થયો છું. હવે હું અન્ય સ્થળે આ શરીરનું પ્રારબ્ધ લઈ જશે ત્યાં જઈ છું.

*

મુક્તસ્થિતિ અનુભવતો, હૃદયથી ઉપકાર માનતો અને કૃતાર્થ થયેલો સેવક મહારાજશ્રીને દંડવત કરી ઊભો રહ્યો; અને ગુરુશ્રી ત્યાંથી અન્ય સ્થળે પ્રયાણ કરી ગયા.

‘સરતુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

સ્વામીજીના સમયમાં છપાયેલાં પુસ્તકો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હરતપ્રત ઉપરથી ૭૬૨		૪-૮
માનસ રામાયણ-બે ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ હિંદી લિપિમાં		
અને અર્થ ગુજરાતીમાં ૩૦ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૦૦	૭-૦
ગુલસીકૃત રામાયણ-બે ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી		
લિપિમાં અર્થ સાથે: ૩૬ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-ભાષાંતર ૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો ૧૫૨૮		૬-૮
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં ૬૨૮		૬-૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને		
મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો;		
વિશેષ, મુખ્ય તથા ગોણધર્મો ઇત્યાદિ ...	૮૫૬	૭-૮
વૈદક વિનય-દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરી ચૂટેલા		
૩૬૦ વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ૮૪૦		૩-૧૩
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો-સ્વં અનંત-		
પ્રસાદકૃત ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવી-		
ઓનાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ૧૪૨૮		૬-૦
આર્યધર્મનીતિ ને આણુક્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા		
ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે ...	૨૦૮	૦-૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદપુલ્કય ઉપદેશો ૩૮૪		૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશની વાનગી		
તથા ભજનો ઇત્યાદિ ૧૬૮		૧-૦
સુમોહરનાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દષ્ટાંતો ...	૩૦૦	૧-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે ૧૨૮		૦-૪
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર		
નામો અર્થ તથા વિસ્તૃત વિવરણ સાથે...	૨૨૦	૦-૬

મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૧૪૦	૩-૦
દૃઢચતુરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ-અભયદેવ સમર્પિત		
ઉત્તમ વિચારતરંગો તથા બ્રહ્મગ્નીસૂક્તનું સરળ ભાષાંતર	૩૨૪	૧-૦

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

દાસ્યોદ્ધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર વિચાર ૬૦ અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો	૧૪૮	૨-૮
તુકારામ ગાથા-એ અંથોમાં-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત તુકારામે લખેલા પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦
શ્રીતમદાસની વાણી-ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ઇ.નો સંગ્રહ	૫૬૦	૨-૮
ભજનસાગર-જુદાજુદા ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ	૧૮૮	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ, ચક્રનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો કોણ છે? વગેરે બાબતો સમન્વિત—		
વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(અંચ ૧ લા ૩પે)	૫૬૪	૨-૮
સદુપદેશો-(અંચ ૩ ના ૩પે)	૫૨૦	૨-૮
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય, આપણું દર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા, પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ		
સદુપદેશો-(ભાગ ૪-૫ ૩પે) આશ્રિતિ ૨ જી	૬૦૦	૨-૪
ભક્તિયોગ-આશ્રિતિ ૨ જી (ભાગ ૮મા ૩પે) ...	૩૮૪	૧-૮
પાતંજલયોગ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ ૩પે)	૫૬૦	૨-૦

સંતો તથા વીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો-ખોદક ૭૦ દુઃખો ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮
શૈતન્ય મહાપ્રભુ-ત્રણ અંથોમાં વિસ્તૃત ચરિત્ર	૧૫૬૧	૬-૮
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ...	૧૪૮	૨-૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬

ભક્તચરિત્ર—નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં

મહાન રત્ન ભક્તોનાં અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
સ્વામી રામતીર્થ—વિરત્વ ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ—બાળપણથી સમાધિ પર્યંતના ...		
જીવનના બધા પ્રસંગો આલેખતું વિરત્વ ચરિત્ર...	૭૮૪	૩-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૮
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધર ભક્ત ને }	૨૫૬	૦-૧૦
મહાત્મા જનકીદાસજીનાં ચરિત્રો }		
શ્રી રામચંદ્રદત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ : બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮
મુસ્લિમ મહાત્માઓ—૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો—મારવાડના રાજપૂત		
યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું જ્ઞાંત...	૩૦૪	૧-૦

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ—ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન

પરંત સતીઓનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સસ્તો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી—સ્ત્રીઉપયોગી દ્વંદ્વી		
ચાર વાતો—બાલિકાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૬૦	૦-૮
દ્વંદ્વી વાતો—અંથ ૧ લો—સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
” ” ૨જો—કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
દ્વંદ્વી વાતો—અંથ ૫ મો—સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
” ” ૬ હો—સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮
સ્વર્ગનું વિમાન—ભક્તિમાર્ગના દ્વંદ્વી ૩૨૫ રમૂજ દાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની ફેંચી—સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો—ભક્તિમાર્ગની સરળ ત્રીજી ચોપડી ...	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ—જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...		
પાગલ હરનાથની જાણવાલાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ—ભક્તિના અનેક પ્રકારો ધ્યાનિ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક—સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટેનો રસ્તો બતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ—સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી—મોક્ષમાર્ગના ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો ...	૪૬૨	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંગાળ મનોદશાને માટે ભોમિચાર્યો	૩૦૦	૨-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક દાખલા-દષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી 'ભાવાર્થ' દીપિકા'ની દીકાના સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪-૦
શ્રી ભગવદ્ ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર, બોર્ડ'પટ્ટીનાં પૂઠાં ...	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોર્ડ'પટ્ટીનાં પૂઠાં ...	૨૮૮	૦-૪

યોગ ને વેદાંત—

જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્કય અને મૈત્રેયી-વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦-૧૨
રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧૨
પાતાંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પતંજલિનાં યોગ સૂત્રો, અર્થ તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે ...	૧૬૨	૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ : (આવૃત્તિ ૩જી)	૪૬૮	૨-૮
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૬૨૮	૪-૦
ભાગ્યના સ્ત્રીઓ-માણસ યોતાનું ભાગ્ય યોતાના હાથે જ કેવી રીતે રચી શકે છે, તે બતાવવું દષ્ટાંતો સાથેનું ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક ...	૫૬૪	૨-૬
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં ધરગથ્ય દવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૪૦૧ લેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ...	૧૪૭૨	૫-૪
કંતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખોનો તાદરશ ચિતાર રજૂ કરતી નવલકથા (અષ્ટન સિંકલેરકૃત)	૬૬૬	૩-૦
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
સુબોધ પુણ્યવાટિકા-શોખસાદીકૃત નીતિવિષયક, મધુર અને		

હૃદયગ્રાહી શૈલીમાં લખાયેલું પુસ્તક: રાનની અને ત્યાગીની રહેણીકરણી, મોનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૫
સુખી જીવનનાં સાધન—ન્યાયહારિક સુખ મેળવી આનંદી જીવન ગાળવા ઉત્સાહ પ્રેરણું પુસ્તક...	૩૧૨	૧-૬

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મ૦ ગાંધીજીકૃત : શરીરરચના, હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી- ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું દર્તન્ય વગેરે	૧૨૮	૦-૮
વૈદક સંબંધી વિચારો—બે ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને લગતા ઉપયોગી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૧૧૧૬	૩-૧૨
આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ—૧૦ મી આવૃત્તિ: અનેક વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨	૬-૦
આયુર્વેદ નિબંધમાળા—બે ગ્રંથમાં, વૈદ્ય તિલકચંદ તારા- ચંદ્રકૃત: આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ, ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો ખતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ	૧૧૫૨	૪-૪

ખાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

ખાળકોની વાતો—ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
” ” ભાગ ૨ નો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮
સદ્ગુણી ખાળકો—૬૬ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ...	૧૩૬	૦-૮

ટ્રસ્ટીઓએ બહાર પાડેલાં પુસ્તકો

ધાર્મિક ગ્રંથો—

પરિચિત પદસંગ્રહ—નૂતના ભક્તો અને સંતોએ રચેલાં ભજનો (છપાય છે.)		
મહાવાક્ય રતનાવલિ—સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨
એકાદશ ઉપનિષદો—મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અનુવાદ	૪૩૨	૨-૮
બૃહદારણ્યક અને ખીન ૧૦૦ ઉપનિષદો—મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અનુવાદ: (છપાય છે.)		
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ—ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત સમજણ અને વિવરણ સાથે	૩૪૪	૨-૦

તું કેાણુ ? અથવા ઉકાલકતનું આત્મદર્શન-	
લેખક : સ્વામી માધવતીર્થજી (નૃજ પ્રતો છે.)	૩૮૪ ૨-૦
પરમાનંદની પ્રાસિ-લે૦ ધીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધિદેત	
મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪ ૧-૮
વિદુરનીતિ-શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮ ૦-૧૨
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજયંદ્રકૃત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક	
મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે... ..	૧૮૦ ૧-૪
પરમશુભી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં ધાર્મિક	
વ્યાખ્યાનોના ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬ ૨-૦
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે	
વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૬૪ ૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો છ૦	૮૦૦ ૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-ખેત્રંયમાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, ૨૭ ચિત્રો ૧૨૪૦	૮-૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦ ૧-૪
દીવાને સાગર-પ્રભુપ્રાપ્તિ અને જીવનસાધ્યનો ઉલ્લાસ	
આપતી શ્રી 'સાગર'ની ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૪૮૦ ૪-૮
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ	૫૦૪ ૩-૦
જીવન પગલે-(કાવ્યો)-જીવનપથ ઉભળવાની પ્રેરણા	
આપતો કાવ્યસંગ્રહ ...	૧૧૨ ૦-૧૦
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ	
દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪ ૦-૧૨
તુકામ્હણે:-સંત તુકારામના પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ	
મરાઠીમાં...	૧૨૦ ૦-૫

જીવનચરિત્રો—

નાનક-દ્વંકું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
મહર્ષિ હયાનંદ-મહાન જ્યોતિર્ધરનું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
મહાવીર-ભગવાન મહાવીરનું દ્વંકું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
રમણ મહર્ષિ-(લે. સ્વામી માધવતીર્થ) દ્વંકો પરિચય ને બોધ	૧૮૪ ૧-૦
સાધ્વિમાળા-શિરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર	૪૩૬ ૩-૦
સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર ને ઉપદેશો	૩૨૮ ૧-૮

સ્ત્રીઉપયોગી સાહિત્ય—

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા- હક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહકલ્યાણ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની ભાવનાને રન્નું કરતો ગ્રંથઃ સ્ત્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪	૧-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાયૈ સહિત, મોટા અક્ષર	૨૪૮	૦-૧૨
ભગવદ્ગીતા-શ્લોકો, ગુ. પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે છપાય છે.		
ભગવદ્ગીતા-શ્લોકો ગુજરાતી લિપિમાં, પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સહિત છપાય છે.		
અષ્ટાવકગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮
અવધૂતગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૫૨	૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાયૈ તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત ટીકા સાથે, કદ ૫×૭૧	૬૭૬	૧-૧૦

વેદાંત ને યોગના ગ્રંથો—

વિવેકચૂડામણિ-શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય વિરચિત મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨
વિચાર સાગર-વેદાંતનાં દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ૪૩૨	૨-૮	
લઘુયોગવાસિષ્ઠ-મહામૂલા જીવનની હરેક પળ યોગપૂર્ણ વિતાવવા પ્રેરણા આપતું અન્યેડ પુસ્તક	૫૨૮	૨-૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-ચાર દળદાર ગ્રંથો, વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, રિયતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ-આ છ પ્રકરણો ૧૯૦૮	૧૨-૦	
આત્મવિલાસ-બ્રહ્મં બ્રહ્મં દષ્ટિબિંદુઓથી વેદાંત સમજાવતો ગ્રંથ ૩૪૪	૨-૦	
જીવન્મુક્તિવિવેક-તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ કરી મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪
આત્મરામાયણ-રામાયણની દ્વંકી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું અધ્યાત્મ વિષેનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦-૧૨

વૈદિક અને વિજ્ઞાન—

ખોરાકના ગુણુદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ
 આયુર્વેદ ને એલોપથી જાણનાર દાકતરને હાથે લખાયલું
 વ્યવહાર માર્ગદર્શક પુસ્તક : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.
 ઓષધિ કલ્પલતા-જડ અને હઠીલા રોગો ઉપર ૪૩
 વનોષધિઓના સેવન વિધે સમજાવી ૧૧૨ ૦-૧૨

ખાળોપયોગી—

ખિરબલ અને ખીજ-લેં જ્યોતીન્દ્ર હં દેવે : ખાદ્યશાહ અને
 ખિરબલની તથા ખીજ રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ ૨૮૦ ૧-૮
 ભારતીય નીતિકથાઓ-‘મહાભારત’માંની પર દ્વંકી વાતો ૧૬૨ ૦-૮
 સુબોધક નીતિકથા-૨૧૦ ‘ખિરબલ’કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ૨૩૨ ૦-૮

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ વં દેસાઈનું વ્યક્તિગત
 અને સમાજની નિર્બળતા ઉપર ડોકિયું કરી સ્વસુધારણા
 માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક ... ૧૬૮ ૧-૦
 કચ્છની લોકવાર્તા-(લેં ડુંગરશી ધરમશી સંપદ)...
 કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ ૩૫૪ ૨-૦
 સાહિત્યપ્રારંભિકા-લેં હિંમતલાલ ગણેશજી ! અંબરિયા :
 ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનો ઇતિહાસ :
 વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ... ૧૫૨ ૧-૦
 ગુજરાતની ગઝલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત)
 જુદી જુદી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ... ૧૮૦ ૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

અંતરની વ્યથા-લેં ‘સોપાન’ હૃદયના જિંડાણમાંથી
 ભભૂકતી સાચી પાંચ જવાબાઓ જીવનને આખાદ
 રીતે દૃઢ-ટકીલું બનાવી ખરા રાહ પર લાવે છે ૧૬૨ ૧-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
 અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

“સરસ્વતી સાહિત્ય” એટલે “જિંદગીમાં જિંદગી” સાહિત્ય

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

૧૮ પુસ્તકોની પહેલી યોજના

- આ શ્રેણીના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના રહેશે.
- બધાં પુસ્તકો માટે નામ નોંધાવનારને ૧૮ પુસ્તકો દસ રૂપિયામાં મળશે.
- ટપાલથી મંગાવનારે રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચનો મોકલવો.
- પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોમાં સંન્મેગવશાત્ સંસ્થા ફેરફાર કરી શકશે.

નીચેનાં તેર પુસ્તકો તૈયાર છે

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. કરસનદાસ માણેક
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હૃદયે
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો ૦-૧૦
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૫. જગતમાં જાણુવા જેવું : (સચિત્ર) સંગ્રાહક : શ્રી. છોટા-
લાલ માનસિંગ કામદાર ★ જગતની અદ્ભુતતા અને
ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૦-૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સોપાન’
★ જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૦

૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ “સમાજશાસ્ત્રી”
 ★ ધરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૦-૧૦
૯. ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ યુનીલાલ મડિયા
 ★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું જીવનચિત્ર ૦-૧૦
૧૦. ગૃહજીવનનાં દર્શનો : (સચિત્ર) લેખિકા: શ્રી. કુમુદ શેઠ
 ★ આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૦-૧૦
૧૧. ભારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ
 ★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૦-૧૦
૧૨. આરોગ્યસાધના : (સચિત્ર) લે૦ ડુંગરશી ધ૦ સંપટ
 ★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૧૩. ભગવાનનાં છાત્રો : (સચિત્ર) લે૦ પુરાતન બુચ
 ★ હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો દ્રશ્ય ચિતાર ૦-૧૦

નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હવે પછી પ્રકટ થશે

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયે તેનાં નામ અને લેખક વિષે
 બહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે
 એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે:

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન :
 ★ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય
૧૫. ગુજરાતના સેવકો :
 ★ આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા
૧૬. માતૃત્વ :
 ★ બાળઉછેરને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો
૧૭. બચત નારી :
 ★ નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવનચરિત્રો
૧૮. સાહસકથાઓ :
 ★ લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે-અમદાવાદ અને દાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ-૨

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ અંથાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતે ખદાર પડે છે. હાલ નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે:—

- ગીતાસંકલન**—સંપાદક: શ્રી ૦ રમણ મહર્ષિ: મોઢે કરવા જેવા
ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજાં બે સંકલનો સાથે ૦-૩
- ભગવાન બુદ્ધ**—(સચિત્ર) લેખક: પુરાતન બુદ્ધ
બુદ્ધદેવના કેટલાક જીવન-આદર્શોનું હૃદયંગમ નિરૂપણ ૫૬ ૦-૪
- શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય**—(સચિત્ર) લેખક: પુરાતન બુદ્ધ: જગદ્ગુરુ
આદ્ય શંકરાચાર્યનું દ્વંદ્વ જીવન અને કવન ૪૮ ૦-૩
- કણ્ઠાભરણમ્**—સંપાદક: અમથાલાલ જ. શાહ: મુખપાઠ કરવા
ચોગ્ય ચૂંટી કાઢેલા પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે આવૃત્તિ ૨ જ છપાય છે.
- કાળમુખી અને બીજી વાતો**—લેખક: ચુનીલાલ મડિયા
આશાસ્પદ લેખકની કાઠિયાવાડી જીવનની વાતો ૬૪ ૦-૩
- ધાવણની ધાર અને બીજી વાતો**—શ્રી. ચુનીલાલ મડિયાની
વધુ વાતો ૦-૩
- અણ્ણોળે ને નવું રેલવે સ્ટેશન**—લેખક ચુનીલાલ વ૦ શાહ ૬૦ ૦-૪
- મનને-એક સંતની મનોનિઘ્રહ પ્રેરતી કવિતાઓ** ૪૦ ૦-૩
- વિચાર સૂર્યોદય**—તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું વેદાંતનું સરળ પુસ્તક ૦-૩
- મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભટ્ટહરિ ને વિક્રમ**—સ્વ૦ ‘કલાપી’કૃત ૦-૩
- જેસલ અને તોરણ તથા ગોપીચંદ ને ભલંધર**—,, ૫૬ ૦-૩
- જ્ઞાનનાં ઝરણાં**—સ્વામી માધવતીર્થ: આવૃત્તિ બીજી ... ૬૪ ૦-૩
- હર્ય જીવન**—ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ૫૬ ૦-૩
- ધ્યાન અને જ્ઞાન**—સ્વામી માધવતીર્થ: આવૃત્તિ બીજી છપાય છે.
- સંત કબીર-દ્વંદ્વ ચરિત્ર (સચિત્ર)** ૪૮ ૦-૩

ઉત્તરગીતા-અબ્દુનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્ત્વ-

બોધનો સરળ અનુવાદ મૂળ મ્લોકો સાથે ...	૬૪	૦-૬
જીવનનો મર્મ-લેખક : 'સોપાન'	૮૪	૦-૬
નવજવાન- ,, ,,	૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય-,, ,,	૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ!- ,, ,,	૫૬	૦-૪
આશાને અજવાળે- ,,	૫૬	૦-૪
શ્રી તૈલંગ સ્વામી, વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌંડરીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦-૪
બાળકોના વિવેકાનંદ-બાળોપયોગી દ્વંદ્વ ચરિત્ર- ...	૫૬	૦-૪
બાળસહબોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪
જયભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. 'શયદા'કૃત ભારતની ચડતી- પડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦-૬
શ્રીમંતોનો સરો-(કાવ્ય) ઈશ્વર ઘોળક્રિયા... ..	૬૪	૦-૪
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ આધુનિક અને રામાયણ યુગની તુલના સાથે	૧૬૪	૦-૪
સમ્રાટ ઐચ્છિક અને દેવી નંદા- (શ્રી. પ્રભુલાલ દ્વિવેદી તથા સુનીલાલ મડિયા)	(છંદાય છે.)	
જન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ ભારતીની આત્મકથા અને બીજા લેખો-	(,,)	
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના લેખોનો સંગ્રહ સુવર્ણયુગ-(જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી)	(,,)	
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના લેખોનો સંગ્રહ		

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

છેલ્લાં ૩૫ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય 'પૂરું' પાડી રહેલી

લિશ્ચ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

સંવત
૨૦૦૨]

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦
પોસ્ટેજ માફ

[વર્ષ
૩૫ મું

વરસ દિવસે કદ પચળા ઈચનાં પાન ૨૦૦૦ નું
શિષ્ટ ને ઉપયોગી વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો
દ્વારા ઘેર બેઠાં અપાય છે.

આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થઈ આસોમાં પૂરું
થાય છે. વર્ષની અધવચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને કારતક
માસથી ગ્રાહક ગણીને બહાર પડેલાં પુસ્તકો તરતમાં
અપાય છે અને બાકીનાં નીકળે તેમ તેમ મોકલી અપાય છે.

વધુ વિગત માટે લખો:-

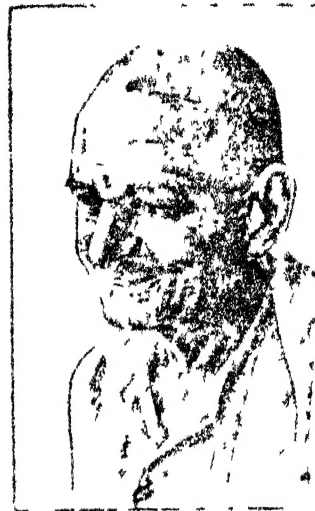
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

એલ્લી અર્વા સદીમા મહાગુજરાત
મહાપિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખ-
ડાનંદ—એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણ મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતના મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યા, જનહિત
કયા ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓના સામનો કરીને કિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતનું સફળ કર્યો.

સત અને કમચોગી એવા ભિક્ષુ-
અખડાનંદે જનસંતાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર જેખાઓ છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજ્ઞાનકર્પી સંસ્કારો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો લખી જાન
પાસનકર્પી સ્થાનના લાંબા ગુજરાતીઓને પુરુ પાડ્યું છે.

તેમણે યદિમુનિઓની વાણી અને વિદ્યાન સેવકોના વિચારના
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના બધા
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણ નો ગ્રંથો તો પાંચ પુસ્તકો ચૂંટીને સર ળી શુભ
કરીને, સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરનામાં
છપાવ્યાં અને તેની લાંબા પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પાસાવ
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષ 'કથયન્તો માં નિત્યમ્' એ ખીતાસૂત્ર
પ્રમાણે છેક છેવટની બડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રેખા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલ નડે તવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનુ દાન એ સૌથી બોનું દાન છે, અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ ખેસનાર દાતા ભિક્ષુ અખડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
ગૌરવમાં—હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અગ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વધેડ કાર્યાલય { અમદાવાદ
નેમુંખર્ડ-૨

